

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂM BİLİM DALI

**BERZAH ÂLEMİ İNANCININ ORTAYA ÇIKIŞI VE MÂTÜRÎDÎ'NİN
BERZAH ÂLEMİ İNANCINA BAKIŞI**

Yüksek Lisans Tezi

ZEYNEP KAHRAMAN

İstanbul, 2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

**BERZAH ÂLEMİ İNANCININ ORTAYA ÇIKIŞI VE MÂTÜRÎDÎ'NİN
BERZAH ÂLEMİ İNANCINA BAKIŞI**

Yüksek Lisans Tezi

ZEYNEP KAHRAMAN

Danışman: PROF. DR. YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

İstanbul, 2021

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı	: Zeynep KAHRAMAN
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Programı	: Kelâm
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Şubat 2021
Anahtar Kelimeler	: Berzah Âlemi, Kabir, Kabir Azabı, Mâtürîdî, <i>Te'vîlâtü'l-Kur'an</i>

ÖZET

BERZAH ÂLEMİ İNANCININ ORTAYA ÇIKIŞI VE MÂTÜRÎDÎ'NİN BERZAH ÂLEMİ İNANCINA BAKIŞI

Öldükten sonraki hayatın bir parçası olan berzah âlemi gaybî bir nitelik taşımaktadır. Ancak gerek ayetlerin delâleti, hadislerin ve bugüne kadar bizlere aktarılan rivayetlerin verdiği bilgiler, gerek âlimlerin görüşleri göstermektedir ki berzah âlemi genel olarak kabir şeklinde yorumlanmıştır. Bu çerçevede kabirde bir hayatın, azap ve nimetin, sorgulamanın varlığına dair meseleler gündeme gelmiştir. Erken dönem kaynakları incelendiği zaman bu meselelerin itikâdi oluşumlar arasında tartışıldığı ve konuyla ilgili farklı yorumlar yapıldığı görülmektedir. Berzah âlemine dair herhangi bir şeyden bahsedilemeyeceğini söyleyen Cehmiyye, bir kısım Mutezile ve Hariciyye gibi bazı fırkalar hariç çoğunluğun berzah âleminin varlığını kabul ettiğini söylemek mümkündür. Bu âlemin mahiyeti hakkında ise ayrılağa düştüğü anlaşılmaktadır. Bu anlamda berzah âleminin varlığını kabul edenler ile etmeyenlerin delilleri ele alınmaktadır. İmam Mâtürîdî'nin de konu ile alakalı görüşlerinin tespit edilmeye çalışıldığı bu çalışmada onun tefsir niteliğindeki eseri *Te'vîlâtü'l-Kur'an'a* sıkça başvurulmuştur. Ayrıca berzah âlemi inancının bir ürünü sayılabilecek kabir ahvâli, kabir azabı ve nimeti konuları da İmam Mâtürîdî'nin mevzuyla ilgili görüşleri esas alınarak değerlendirilmektedir. İmam Mâtürîdî'nin en temeldeki fikri ise berzah âlemine dair bilgilerin ancak Allah'ın katında kesinlik arz eden bir mesele olduğudur. Onun bu husustaki fikri genel anlamda Ehl-i Sünnet'in meseleye bakış açısına da ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Berzah, Kabir Azabı, İmam Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Zeynep KAHRAMAN
Field	: Basic Islamic Sciences
Programme	: Kalam
Supervisor	: Professor Yusuf Şevki YAVUZ
Degree Awarded and Date	: Master – February 2021
Keywords	: Barzakh, Grave, The Torment of Grave, Maturidi, Ta'wilat al-Qur'an

ABSTRACT

THE EMERGENCE OF THE BARZAKH BELİEF AND MATURIDI'S VIEW OF THE BARZAKH BELİEF

Barzakh, which is a part of the life after death, has an unseen quality. However, both the evidence of the verses, the information given by the hadiths and the narrations conveyed to us until today, and the views of the scholars show that barzakh is generally interpreted as the grave. In this context, issues related to the existence of a life, torment, blessing and questioning in the grave have come to the fore. When the early sources are examined, it is seen that these issues are discussed among the creed formations and different comments are made on the subject. It is possible to say that the majority accept the existence of barzakh, except for some groups such as Jahmiyya, Mu'tazilah and Kharijiyya, who say that nothing can be mentioned about the barzakh. It is understood that there is a difference of opinion in what is said about the nature of this life. In this sense, the evidences of those who accept the existence of the barzakh and those who do not are discussed. In this study, in which Imam Mâtûrîdî's views on the subject were tried to be determined, his work of commentary quality, Te'vîlâtü'l-Qur'an was frequently consulted. In addition, the grave states, torment and blessing issues that can be considered as a product of the belief of the barzakh world are also evaluated on the basis of Imam Mâtûrîdî's views on the subject. The most fundamental idea of Imam Mâtûrîdî is that the information about the barzakh life is a matter that is certain only in the sight of Allah. His opinion on this issue also sheds light on the general view of the Ahl al-Sunnah on the issue.

Keywords: Barzakh, The Torment of Grave, İmam Maturidi, Ta'wilat al-Qur'an.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vi

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	2
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	2

BİRİNCİ BÖLÜM BERZAH KELİMESİNİN TAHLİLİ

1. BERZAH KELİMESİNİN SÖZLÜK VE TERİM ANLAMLARI	5
1. 1. Berzah Nedir?.....	5
1. 2. Berzah Kelimesinin Lügavî Manada Kullanımı	7
1. 2. 1. Kur'an'da berzahın lügavî manada kullanılması.....	7
1. 2. 2. Berzahın lügavî manada kullanılmasına dair diğer rivayetler	14
1. 3. Berzah Kelimesinin Terim Anlamıyla Kullanımı.....	16
1. 3. 1. Kur'an'da berzahın terim anlamıyla kullanılması	17
1. 3. 2. Berzahın terim anlamda kullanılmasına dair diğer rivayetler.....	23
2. ERKEN DÖNEM FIRKALARININ BERZAH ÂLEMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ ..	24
2. 1. Berzah Âleminin Varlığı Problemi.....	25
2. 1. 1. Berzah âleminin varlığını reddedenlerin delilleri	25
2.1. 2. Berzah âleminin varlığını kabul edenlerin delilleri	25
2.2. Ölüm Meleği ve Münker-Nekir Melekleri	26
2. 2. 1. Ölüm meleğinin ruhları kabzetmesini ve Münker - Nekir meleklerinin sorgulamasını reddedenlerin delilleri.....	26
2. 2. 2. Ölüm meleğinin ruhları kabzetmesini ve Münker - Nekir meleklerinin sorgulamasını kabul edenlerin delilleri.....	27
2. 3. Kabir Azabı ve Nîmeti.....	33

2. 3. 1. Kabir azabının varlığını reddedenlerin delilleri.....	33
2.3. 2. Kabir azabının varlığını kabul edenlerin delilleri.....	35
3. BERZAH ÂLEMİNİN KEYFİYETİ	44
3.1. Berzahta Peygamberimiz (s.a.v.)’in Durumu	45
3. 2. Berzahta Mü’min, Münafık ve Kâfırın Durumu	46

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM MÂTÜRÎDÎ’NİN BERZAH ÂLEMİ İNANCINA BAKIŞI

1. İMAM MÂTÜRÎDÎ’NİN BERZAH ÂLEMİ İNANCINA DAİR GÖRÜŞLERİ	54
1.1. Ayetlerde Geçen Berzah Kelimesini Yorumlaması.....	54
1.2. Münker-Nekir Sorgusu.....	57
1.3. Kabir Ahvâline Dair Yorumları.....	57
1.4. Şehitlerin Berzahtaki Durumu	66
1.5. Berzah Âleminin Keyfiyeti.....	70
1.5.1. Berzah Âlemi ve Uyku Halinin Benzetilmesi	73
2. MÂTÜRÎDÎYYE GELENEĞİNDE BERZAH ÂLEMİ İNANCINA BAKIŞ.....	75
SONUÇ	82
BİBLİYOGRAFYA.....	86

KISALTMALAR

Bkz : Bakınız

c.: Cilt

çev.: Çeviren

trc.: Tercüme Eden

Ed.: Editör

s. : Sayfa

vb.: ve benzeri

Hz.: Hazreti

ö.: Ölüm Tarihi

(r.a.): Radiyallahu anh

(s.a.v.): Sallallahu aleyhi ve sellem

a.g.e.: Adı Geçen Eser

a.g.m.: Adı Geçen Makale

tsz.: Tarihsiz

(h): Hicrî

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Berzah âlemi, mahiyeti net olarak bilinmemekle beraber hakkında ancak sahih nakillerden işaret ve delillerle malumat sahibi olabildiğimiz gaybî bir mesele olup genel kabule göre ölüm ve kıyamet arasında olan bir süreci ifade etmektedir. İnsanın öldükten sonra kıyamete kadar bir süreç geçirmesi, azap veya nimete muhatap olması, bu azap veya nimetin ruha mı bedene mi olacağı ve kabirde bir sorgulamanın var olup olmaması meseleleri ilk dönem itikâdî oluşumlar arasında tartışılmalıdır.

İlk dönemlerde Cehmiyye, Haricilik, Mutezile, Selefiyye, Ehl-i Sünnet'in berzah âlemine ilişkin görüşlerinin erken dönem kaynaklarından elde edilen bilgilerle bir araya getirilmesi, bu görüşlerin karşılaştırılmalı olarak ele alınması, konu ile ilgili olarak İmam Mâtürîdî'nin fikirlerine yer verilmesi ve ele alınan mesele bağlamında onun nerede durduğunun tespit edilmesi asıl amacımızdır.

İmam Mâtürîdî, gaybî meseleler hakkında asıl kararın Allah'a ait olduğu vurgusunu yaparak ayetleri yorumladığı tefsir niteliğindeki *Te'vilâtü'l-Kur'an* adlı eserinde berzaha dair görüşlerine yer vermektedir. Konuyla ilgili ortaya atılan fikirlerin değerlendirilmesi, İmam Mâtürîdî'nin meseleye bakış açısını belirlemek noktasında faydalı olacaktır. Bu nedenle çalışmamızda berzah âlemi inancına dair beyan edilen görüşlere, özellikle bu görüşlerin erken dönemde kimler tarafından nasıl bir şekilde ortaya atıldığına yer verilecektir. Ehl-i Sünnet ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan Mâtürîdî'nin görüşlerinin ele alınması çalışmamız açısından önem arz etmekle beraber Mâtürîdî kelam ekolünün önde gelen isimlerinden bazılarının meseleyle alakalı yorumlarına da yer verilecektir.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu araştırmamızda genel anlamda berzah âlemi, özel olarak da berzah âlemine dair çeşitli fırkaların ileri sürdükleri fikirleri, asıl olarak da İmam Mâtürîdî'nin ve bazı Mâtürîdî âlimlerin meseleyle ilgili görüşlerini ele almayı hedefledik.

Araştırılacak konu kapsamında detaylı bir kaynak taraması yapıldıktan sonra ana konudan önce mesele ile ilgili bazı kavramlar değerlendirilmiştir. Temelde erken dönem Kelam ve İslâm Mezhepleri Tarihi eserleri, destekleyici olarak tefsir, hadis, tasavvuf alanlarından bazı ana kaynakların yanı sıra TDV İslâm Ansiklopedisi'nin çeşitli maddeleri, konu ile ilgili tez,

sunum, internet kaynakları, makaleler, İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'an* adlı eseri ve diğer bazı Mâtürîdî âlimlerin eserleri çalışmamız esnasında başvurulmuş kaynaklardır.

Öncelikle Kur'an-ı Kerim'de doğrudan ya da dolaylı olarak berzah hayatına delâlet eden ayetler tespit edilerek bu ayetlerin yorumları için başta Mâtürîdî'nin malum eseri olmak üzere birkaç tefsirden yararlanılmıştır. Meseleye dair ayetlerin sınırlı sayıda olması sebebiyle ilgili hadislere ve rivayetlere de yer verilmiştir. Bu çalışmada berzah hayatının varlığına ve keyfiyetine dair; şahısların, çeşitli mezhep ve fırkaların görüşleri erken dönem kaynaklarından da destek alınarak ortaya konulmuş, İmam Mâtürîdî'nin fikirlerine de yer verilerek mesele hakkında karşılaştırmalı bir yorum yapma fırsatı sunulmuştur.

I. BÖLÜM

BERZAH KELİMESİNİN TAHLİLİ

1. BERZAH KELİMESİNİN SÖZLÜK VE TERİM ANLAMLARI

1. 1. Berzah Nedir?

بَرْزَخ /b-r-z-h kelime olarak engel demek olup iki şeyin arasında bulunan sınır anlamına gelmektedir. Berzah kelimesi için; her iki şey arasında bulunan tanımı yapılmaktadır. Ölen kimse de berzahtadır. Çünkü o da dünya ve ahiret arasında yer almaktadır. Yine berzah mahlukâtın fena bulmasından sonra dünya ile ahiret arasında geçecek olan süredir. Gölge ve güneş arası için berzah denildiği gibi cennet ve cehennem arasındaki boşluk için de berzah denilmektedir.¹ Berzah, ayetteki لَا يَبْغِيَانِ ibaresinde kullanıldığı gibi iki şey arasındaki siper anlamındadır. Birisi öldüğünde de dünya ile ahiret arasında bulunmasından dolayı ‘falanca berzahtadır’ denilir.² Berzahın kelime anlamı olan engelden maksadın uzun bir ara ve mesafe olduğu da söylenmektedir. Mesafe nasıl ki bir engelse berzah da engel anlamındadır. Onun için ölen kimse için o berzahtadır denilir, çünkü o dünya ile ahiret arasındadır. Ebu Ubeyd’e göre ‘berazihu’l-ıman’ tabiri, imanın ilk ve son hali demektir. Berzah için o şüpheyile yakîn arası bir durumdur da denilir.³ Berzah, iki şey arasında bulunan barikat manasındadır ki iki şey arasında bir berzah olduğundan bahsediliyorsa sanki bu iki şey arasında büyük bir kara parçası gibi bir boşluk varmış gibidir.⁴ Yani genel olarak berzah, dünya ile ahiret arasında, ölümden yeniden dirilme anına kadar geçecek olan vakittir. Ölen kimse de berzaha girecektir.⁵

Berzah kelimesinin aslının بَرَزَ olduğu ve sonradan Arapçalaştığı da söylenmektedir. Allah Teâla ayette şöyle buyurmaktadır: مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ (Acı ve tatlı olan) iki denizi salınmıştır; birbirine kavuşuyorlar. Aralarında ise bir engel/berzah vardır, birbirine geçip karışmazlar.⁶ Kıyametteki berzah ise ahiret yurdunda kişi ile ulaşılacak yüce makamlar arasına giren perdedir. Bu kullanım Allah-u Teâla’nın şu ayet-i kerimede buyurduğu ‘akabe’ ye işaret etmektedir: “فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ” Fakat o, zorlu yokuşa atılmadı.⁷ Bir başka ayette ise “وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ Onların ardında, yeniden dirilecekleri güne kadar bir perde, engel vardır. buyrulmaktadır. Bu ayette de önceki ayette geçmekte olan ‘akabe’ ye işaret vardır.

¹Halil b. Ahmed el-Ferahidi (ö.175), *Tertîbu Kitâbi'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzumi, Munazzamatül Evkaf ve'l Umuru'l Hayriyye, h. 1414, c. 1, s. 101.

²Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 321), *Kitâbu Cemhereti'l-Luga*, nşr. Dâru Sadır, Haydarâbâd, h. 1345, c. 3, s. 302.

³Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Abdusselam Serhan, c. 7, s.670, 671.

⁴Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya (ö. 395), *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır: Şerike Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Yâmî el-Halebî ve Evlâduh, 1969, c. 1, s. 333.

⁵Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666), *Muhtârü's-Sihâh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1414, s. 48.

⁶Rahmân, 55/19-20.

⁷Beled, 90/11.

Buradaki akabe, ancak salih olanların aşabileceği engellerdir.⁸ Yine berzahın ölümden kıyamete kadar geçecek olan zaman olduğu söylenmektedir.⁹

Berzah kelimesinin çoğulu olan berazih kelimesiyle oluşturulan ‘berazihu’l-ıman’ tamlaması ile kastedilen şeyin imanda yakîn ve şek arasındaki dereceler olduğu söylenmektedir.¹⁰ Kur’an-ı Kerim’de berzah, üç yerde geçmekte olup bunlardan ikisinde ‘tatlı ve tuzlu suyun birbirine karışmasını önleyen engel’¹¹ manasındadır. Diğer de yukarıda bahsettiğimiz Mü’minûn suresinde geçen terim anlamındaki berzah kelimesidir.

İşrâkî felsefede berzah, salt karanlığı ifade eder. Berzah aslında var olabilmek için ‘mücerred nur’a muhtaçtır. Bu nur, melekût ve ruh âlemdir. Bu âlemin altında bulunan âlem ise maddi ve karanlık olan berzaktır. Hatta işrâkî felsefede doğu için nurların doğmuş olduğu yer batı için ise ‘berzah âlemi’ denilmektedir. Tasavvufta berzah, maddi ve manevi âlemin arasında köprü görevi gören üçüncü bir âlem olup kıyamete kadar insan ruhunun kalacağı ve dünyada iken işlediği fiillerin bedelini ödemeye başlayacağı bir ‘misâlî beden’dir.¹²

Genel olarak İslâmî ilimlerde berzah denildiğinde bilinen terim manası yani ‘kabir ahvâli’ anlaşılmaktadır. Her yaşayan insan bir gün ölecek ve muhakkak berzahta bulunacaktır. Berzah âlemine dair meseleler, ahirete iman esası içerisinde ele alınıp sem‘iyyâtan kabul edildiğinden sahih naslar bağlamında değerlendirilmesi gereken bir husustur. Nitekim Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: *(Onlar) gaybla ilgili meselelere iman eder, namazı kılarlar, onlara verdiklerimizden hayır yolunda sarf ederler.*¹³ Ancak, gerek gaybî bir nitelik taşıması sebebiyle gerek Kur’an’da konuyla alakalı detaylı bir bilgi bulunmadığından ilgili hadislerden yola çıkılarak ölen kişinin inancı bağlamındaki ahvâli itikadî mezheplerce tartışılmıştır. Biz öncelikle “berzah” kelimesinin kaynaklardaki sözlük ve terim anlamlarıyla kullanımını inceleyeceğiz.

⁸ Mü’minûn, 23/99,100. “Nihayet onlardan birine ölüm gelince, “Rabbim! Beni dünyaya geri gönderiniz ki, terk ettiğim dünyada salih bir amel yapayım” der. Hayır! Bu, sadece onun söylediği (boş) bir sözden ibarettir. Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar (devam edecek, dönmelerine engel) bir perde (berzah) vardır.”

⁹ Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “berzah” md., s.56.

¹⁰ İbnu’l-Esîr, *en-Nihâye fî Gâribi’l-Hadis ve’l Eser*, “berzah” md., s. 118; Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, c.1, s.

¹¹ el-Furkan, 25/ 53; er-Rahman, 55/ 19-20.

¹² Cüneyt Gökçe, “Berzah”, *DİA*, V, 525.

¹³ Bakara, 2/ 3.

1. 2. Berzah Kelimesinin Lügavî Manada Kullanımı

Sözlükte berzah; “iki şey arasında bulunan engel”, coğrafi bir terim olarak da “iki deniz arasında kalan dar kara parçası” manasındadır. Kur’an da bu kelime üç yerde geçmekte olup bunlardan ikisinde sözlük anlamında kullanılmıştır.¹⁴

1. 2. 1. Kur’an’da berzahın lügavî manada kullanılması

Kur’an-ı Kerim’de berzah kelimesi iki yerde ‘engel’ anlamında kullanılmıştır. Bunlardan biri Furkan suresi 53. ayette geçmektedir: *وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخاً وَحِجْراً مَحْجُوراً* (Biri tatlı ve susuzluğu alan, diğeri tuzlu ve acı tattaki iki denizi birbirlerine karıştırıp salan ve ikisi arasına bir berzah/engel, aşılamaz bir perde koyan O’dur.) Buradaki ‘berzah’ kelimesi sözlük anlamında kullanılmıştır. Ayete dair yapılan yorumları inceleyecek olursak:

Ebu Zekeriyya el-Ferrâ, ayet-i kerimede geçen *وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخاً* O iki deniz arasına bir berzah koymuştur ibaresindeki *بَرْزَخ* kelimesinin manası için *حَاجَز* (engel) demiştir. *مَهْلَةٌ* ve *حَاجَز* kelimeleri yakın manadadır. Bu yüzden şöyle denilebilir: İkisi arasında bir engel vardır. Birbirlerine meylederlerse, bu engel ile uzak bir mesafeye uzaklaştırılırlar. Ve bir kişiyi uzaklaştırmak engeldir. Örneğin; yemin ve husumet böyledir. Mesafedeki engel, hadiselerdeki engel gibidir. Her ikisi için de *بَرْزَخ* kelimesi kullanılabilir.¹⁵

Yine el-Ferrâ bir başka yerde, *O ki iki denizi birbirine salmış. Şu tatlı, yürekleri ferahlatır, şu tuzlu çorak olandır ve aralarına da bir berzah ve bir ‘hicri mahcur’ koymuştur* ayetindeki *وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخاً...* ibaresinde geçen *الْبَرْزَخ* kelimesinin *الْحَاجَز* (engel) anlamında olduğunu söylemektedir. Bu durumda mana şu şekilde olmaktadır: Tuzlu ile tatlı olan su birbirine karışmasın diye aralarında bir engel/berzah yaratılmıştır. *وَحِجْراً مَحْجُوراً* beyanı ise *حَرَاماً* kullanımına benzer. İki var olan şeyden birinin diğerini geçmesi/aşması manasındadır.¹⁶ Bu durumda ayet-i kerimede geçen ‘berzah’ı Ferrâ, iki farklı suyun birbirine karışmasını engelleyen görünmeyen bir set olarak tanımlamaktadır.

¹⁴ Gökçe, “Berzah”, V, 525.

¹⁵ Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh ed-Deylemî el-Ferrâ’ (ö.207/823), *Me’ânî’l-Kur’ân*, nşr. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr., Mısır, s. 451-452.

¹⁶el- Ferrâ, *a.g.e.*, s. 473-474.

Ma‘mer b. Müsennâ, ayet-i kerimede geçen *وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ* ibaresi ile ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır: Bir şeyi terk edip bırakmak *مَرَجَ* demektir. *مرج الأمير الناس* denildiği zaman “Emir insanları bir arada tuttu.” anlamına ulaşılmaktadır. *مرجت دابتك* kullanımı ise ‘dağınık, değişmiş bir şekilde bırakmak’ yani karıştırmak manasındadır.¹⁷ Yani Allah, son derece birbirine karışmış olan iki farklı tattaki deniz suyunun arasında bir engel, set var etmiştir.

Eğer otlağa salınmış bir hayvan görürsen *Accâc*¹⁸ şöyle denir dedi: *رعى بها مرج ربيع ممرجا*. Bu kelimelerin her biri otlağa salmak manasındadır. Bir hadiste geçmekte olan *مرجت عهودهم* ifadesinde geçmekte olan *مرج* kelimesi karıştırmak bozmak anlamındadır. Cümle ise ‘Sözlerinde durmadılar emanete ihanet ettiler.’ manasındadır. *هذا عَذْبٌ فُرَاتٌ* yani tatlılığı fazla, *أجاج* ise tuzlu sudan daha da tuzlu, tuzluluğundan dolayı her şeyi yakan panzehirli, içilemeyecek derecede acı olan su demektir.¹⁹ Yani buradan şöyle bir anlam çıkmaktadır: Birbirine karışsa tatları bozulacak iki farklı tattaki suyun karışmasını önleyen bir berzah bulunmaktadır.

وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا ibaresindeki *بَرْزَخ* için ‘Her iki şey arasında bulunana berzah denir.’ De denilmektedir. Dünya ve ahiret arasında bulunana da berzah denir.²⁰ Ma‘mer b. Müsennâ’nın yapmış olduğu bu tahlilden anlaşılabileceği üzere iki farklı tattaki su birbirine karışması çok muhtemel bir biçimde salıverilmişken Allah, o ikisinin arasında görünmeyen bir berzah/engel yaratmıştır.

İbn Kuteybe de ayette geçen ‘berzah’ kelimesinden anlaşılabilecek olanın ‘engel’ manası olduğunu ifade etmektedir.²¹ O halde ayetin meali “Biri tatlı ve susuzluğu giderici, diğeri tuzlu ve acı olan iki denizi karışacak şekilde salıveren ve ikisi arasına bir engel, aşılmaz bir perde koyan O’dur.” şeklinde olmaktadır. Çünkü tatlı ve tuzlu su karışmamaktadır.²²

¹⁷ Ma‘mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî (ö.209/825), *Mecâzu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Fuâd Sezgin, Kâhire 1381/1961, c. 2, s. 77.

¹⁸ Ebû’ş-Şa’sa’ Abdullah b. Rû’be (ö. 97/715-16) el-Accâc: Temîm kabilesi şairlerinden olup Hz. Osman’ın hilafetinin ilk yıllarında Basra’da doğdu ve orada yetişti. Arap recez şiirinin en büyük temsilcisi kabul edilen şairin daha çok urcuzeleriyle döneminin Emevî halifelerini medhettiği şiirlerini içeren bir divanı bulunmaktadır.

¹⁹ Ma‘mer b. el-Musennâ, *a.g.e.*, c. 2, s. 77.

²⁰ Ma‘mer b. el-Musennâ, *a.g.e.*, c. 2, s. 77.

²¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), *Ğarîbu'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Sakr, 1398/1978, s. 314.

²² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 314.

Taberî, tefsirinde ayet için şunlara temas etmektedir: Bir denizin suyu tatlı, diğerininki ise içilemeyecek derecede acıdır. İkisinin arasına aşılamayan bir engel ve sınır konulmuştur ki birinin suyu diğerinin suyunu ifsat etmesin.²³

Ebû Bekr es-Sicistânî, ilk alfabetik Kur'an-ı Kerim sözlüğü sayılan *Ğarîbu'l-Kur'ân* adlı eserinde bu ayette geçen “berzah” kelimesini yine حازا kelimesi ile tefsir ederek engel manasında kullanmıştır.²⁴

En-Nehhâs; “Allah bu ayette iki denizi salıverdiğini ve aralarına birbirlerine karışmalarını engelleyen bir set koyduğunu ifade etmektedir.” der. هذا عذب فرات yani tatlılık oranı fazla, وهذا ملح أجاج yani tuzluluk oranı fazla manasındadır. Ma'mer'den rivayetle Katâde şöyle demiştir: أجاج acı demektir. İşte ayet-i kerimede Allah, bu iki farklı tattaki suyun arasına bir berzah, bir engel koymuştur. Berzah için حازا ; وحرا محجورا ibaresi için de مانع (engel) denilmektedir.²⁵

Râzi, bu ayet-i kerimeyi tevhidin bir delili olarak nitelendirmiştir. Ayetteki مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ ibaresi Allah Teâlâ'nın biri tatlı diğeri ise acı olan iki denizi salıverdiğini, kendi haline bıraktığı anlamına gelmektedir. مَرَجَ kelimesi birbirine katmak, karıştırmak demektir. “Doğrusu hak kendilerine geldiği zaman yalanladılar da şimdi karmakarışık bir ıstırap (emr-i meric) içindeler.”²⁶ ayetindeki kullanımla burada benzer bir şekilde gelmiştir. İbn Abbas. “Tıpkı atların otlağa salıverilmesinde olduğu gibi Allah, iki denizi salıvermiştir ve o ikisi birbirine kavuşmuştur. Ancak Yüce Allah'ın kudretiyle bu iki su arasına engel olacak bir perde koymuştur ki onların tatları birbirine karışmaz. Ayetteki tatlı su ile Nil ve Ceyhun gibi büyük nehirler kastedilirken tuzlu su ile bunların döküldüğü denizler kastedilmektedir. وحرا محجورا ifadesi bu ayette mecazi olarak kullanılmış olup Allah'a sığınan kimsenin söylediği bir sözdür. Bu iki denizden her biri ‘hicren mahcurâ’ diyerek bir diğerinin kendi sahasına girerek karışmasından Allah'a sığınmıştır. Razi bunu güzel bir istiare olarak değerlendirmiştir. Her biri diğerinin sınırını aşabilecekken Allah, aralarında bir berzah/kara parçası yaratmıştır. Razi, ayetin tevhide delil oluşu ile ilgili de şunları söylemektedir: Eğer tatlılık ve tuzluluk suyun ya

²³Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), *Taberî Tefsiri*, trc. Mehmet Keskin, İstanbul: Ümit Yayıncılık, 1995, c. 4, s. 1571, 1572.

²⁴Ebû Bekr Muhammed b. 'Uzeyr el-'Uzeyrî es-Sicistânî (ö.330/942), *Ğarîbu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Edîb Abdulvâhid, Suriye 1416/1995, s. 126.

²⁵Ebû Ca'fer Ahmed b. Muḥammed b. İsmail el-Murâdî en-Nahvî en-Nehhas (ö.338/950), *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed 'Alî es-Sâbûnî, 1409, s. 465.

²⁶Kâf, 50/ 5.

da toprağın kendisinden kaynaklı bir nitelik olsaydı her toprak ve suyun aynı nitelikte olması gerekirdi. O halde her bir varlığa ayrı ayrı sıfat veren bir hâkimin olması gerekir.²⁷

İbn Kesîr de ayetle ilgili şu yorumları yapmaktadır: “Biri tatlı diğeri de tuzlu olan iki suyu yaratan O’dur. Tatlı olan sular; nehirler, kaynak suları ve kuyu suları gibi sulardır.” Yapılan açıklama İbn Cüreyc’e aittir. İbn Cerîr de bunu benimsemiştir. Verilen bu mana şüphe götürmez bir vakiadır. Çünkü suyu tatlı ve serinletici olan bir denizden söz edemeyiz. Kullar Allah’ın bu nimetlerine şükretsiner diye Allah vakıada olan bir şeyi zikretmiştir. Tatlı olan suyu Allah Teâla, yaratıkları arasında hem kendilerine hem de ihtiyaçlarına ve arazilerine yetecek şekilde her yerde kaynaklar ve nehirler olarak dağıtmıştır. Diğer suyun tadı ise kolayca içilemeyecek ölçüde tuzlu ve acıdır. Bunlar doğu ve batıda bilinen, durgun olan ancak şiddetli bir rüzgârda ve kışın dalgalanan denizlerdir: Atlas Okyanusu ile buna bağlı Cebelitarık Boğazı, Kalzem Denizi, Yemen Denizi, Basra Denizi, Çin, Hind, Rum, Hazar Denizleri gibi. Bunlardan bazısında gel-git olayları olur. Her ayın başında med ve taşma olur. Ay eksilince çekilerek yerine döner. Diğer ay, hilal doğunca on dördüncü geceye kadar yeniden med hali başlar ve sonra tekrar eksilir. Allah, bu tuzlu denizleri yeryüzü, hava, varlıklar ve ölümler kokuşmasın diye yaratmıştır. Suyunun tuzlu olması sebebiyle onların havası sağlıklıdır ve ölümleri temizdir. Nitekim Resûlullah’a “Deniz suyuyla abdest alınır mı?” diye sorulmuştur. O da: “Onun suyu temizler ve ölümleri de helâldir.”²⁸ buyurmuştur. Tatlı ve tuzlu suyun arasına karışmalarını önleyecek bir engel ve aşılamayan bir kara parçası koymuştur. Müellif Rahman suresindeki benzer kullanıma da atıfta bulunmuş ve Neml suresinde geçen²⁹ حَاجِزَا (engel) manasını vurgulamıştır.³⁰

Elmalılı, ayette geçmekte olan هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ ibaresi için “Şu tatlıdır, harareti söndürür.” dedikten sonra Nil ve Fırat nehirlerini örnek vermiş ve iman edenlerin hallerini de bunlara benzetmiştir. وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ “Şu su ise tuzlu ve acıdır. Tıpkı Şab ve Umân denizleri gibidir. İşte kâfirlerin durumu da böyledir. Aralarında bir berzah bulunmaktadır. Berzah ise iki şey arasındaki engeldir, iki denizin arasında bulunan bir dildir. وَحِجْرًا مَحْجُورًا Yine aralarında bir aşılmaz set, serhat vardır. Bunu da müfessir, nefret, sınır, hat, zıtlık şeklinde tefsir etmiştir.

²⁷ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (ö.606/1210), *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, trc. Suat Yıldırım ve dğr, Ankara: Akçağ Yayınları, 1993, c. 17, s. 263, 264.

²⁸ Nesai, Miya, 5; İbn Mâce, Sayd, 18.

²⁹ Neml, 27/ 61.

³⁰ Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Kesîr ed-Dımaşkî (ö.774/1373) *Tefsîru İbn Kesîr*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Dersaadet, c. 2, s. 635.

Böylelikle tatlı ve tuzlu birbirine karışmaz. Yapılan benzetme ele alındığında da kâfir ve mümin arasında son derece keskin bir hattın, aşılamaz bir zıtlığın olduğu da söylenebilir.³¹

Mevdûdî, ayeti örnekendirerek açıklamaktadır: Tatlı ve tuzlu su pek çok yerde yan yana bulunmaktadır. Seydi Ali Reis, 16.yy’da kaleme aldığı *Meratü’l-Memalik* adlı eserinde İran Körfezi’nde denizin tuzlu suyunun altında tatlı su kaynaklarının olduğunu ve donanmasında bunlardan yararlandığını yazmıştır. Petrol şirketlerinin de bu kaynaklardan su aldığını belirtmektedir. Bahreyn civarında da deniz yatağından halk bir müddet tatlı su alıyordu. Mevdûdî, burada zahiri anlamın dışında ayetin ince bir manası daha olduğunu söylemektedir: Allah denizlerin tuzlu sularının altından tatlı su çıkartıyorsa kirlenmiş bir toplumun içerisinde de takva sahibi olan temiz bir toplum da çıkartabilir.³²

Bahr kelimesi deniz anlamındadır. Muhammed Esed’in de belirttiği gibi bu kelime nehirler ve daha büyük su kütleleri için de kullanılmaktadır. Bilindiği üzere tatlı sular denizlere akmakta ancak suları karışmamaktadır. Bu da Allah’ın tabiat olaylarına yansıyan kudretine ve hikmetine delildir. Allah, iki farklı tattaki denizin arasına yan yana oldukları halde karışmalarını önleyen bir engel koymuştur. Bu engelden dolayı iki su birbirine: “Senden Allah’a sığınırım.” der gibidirler.³³ Bugün de yapılan araştırmalar büyük su kütlelerinin birbirine karışmasını önleyen aşılamaz bir engel olduğunu kanıtlamaktadır.³⁴

Kur’an-ı Kerim’de berzah kelimesinin sözlük anlamıyla kullanılmış olduğu ikinci bir ayet de Rahman suresi 20. ayet-i kerime olup buradaki kullanım Furkan suresi 53. ayetteki kullanımla benzerdir. Ayette;

مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ O, birleşmek üzere iki denizi saldı. O ikisinin arasında bir berzah/engel vardır; birbirlerine karışmazlar³⁵ buyrulmaktadır. مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ ibaresi için el-Ferrâ, مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ (İki denizi salıverdi) “Yani her iki denizi gönderdi, bıraktı ve o ikisi sonra kavuştular.” yorumunu yapmıştır. بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ ayet-i kerimesindeki بَرْزَخ kelimesini (engel) حاجز olarak açıklamaktadır. Yani o iki deniz arasında bir berzah/engel vardır ve ikisinin birbirine karışmasını önlemektedir. Ne tatlı su tuzluyu geçer ki her ikisi de tatlı olsun ne de tuzlu su tatlı suyu aşar ki her ikisi de tuzlu olsun. يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّوْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ (Onlardan inci

³¹ Elmalılı, a.g.e., c.6, s. 79.

³² Ebu’l A’lâ Mevdûdî, *Tefhîmu’l Kur’an (Kur’an’ın Anlamı ve Tefsiri)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986, c. 3, s. 533.

³³ Süleyman Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, c. 4, s. 268.

³⁴ Hayreddin Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu (Türkçe Meal ve Tefsir)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008, c. 4, s. 131.

³⁵ Rahman, 55/ 19, 20.

ve mercan çıkar.) ayetinin yorumuna geçmeden önce müellif önceki ayete ithafen yine “Ancak tuzlu sudan, tatlı su (ona karışmaksızın) çıkar.”³⁶ demektedir.

Ma'mer b. Müsennâ da benzer bir şekilde açıklama yapmaktadır: Ayet-i kerimede geçen 'berzah' kelimesi 'engel' manasında kullanılmıştır. İki şeyin arasında bulunan her şey için berzah denilmektedir. Dünya ve ahiret arasında bulunan da böyledir/berzaktır.³⁷ Tahavi de aynı şekilde burada berzah kelimesine iki şey arasında bulunan engel manasını vermektedir.³⁸

İbn Kuteybe, 'berzah' kelimesine dair şunları söylemektedir: مَرَجُ الْبَحْرَيْنِ ifadesindeki مرج kelimesi salıvermek anlamında kullanılırsa “Hayvanları otlağa salıvermek” cümlesindeki kullanım gibi olur. Kelime boşlamak, önemsememek anlamında kullanılırsa “Sultan insanları önemsemedi.” kullanımına benzer. Çobanlık yapmak manasında kullanılırsa “Hayvanları otlattım” cümlesindeki kullanımla (her birinde مرج kelimesi kullanılmaktadır) benzerlik arz eder.” dedikten sonra {بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ} ibaresindeki 'berzah' kelimesine (حاجز) 'engel' anlamını vermiştir. Çünkü ikisinden (tatlı ve tuzlu su) biri diğerine hücum etmez ve karışırırlar.³⁹

Taberî ayetteki denizleri yer ve gök denizleri olarak yorumlamıştır. Çünkü ayetin devamında *her ikisinden de inci ve mercan çıkar* buyrulmaktadır. İnci ve mercan denizdeki sedeflerden çıkar. Denizi de semadan inen yağmur doldurur. İki deniz arasında da birbirlerinin sınırlarını aşamayacakları engel ve mesafe vardır. Allah'ın belirlediği sınırın ötesine gidemezler.⁴⁰

Râzî, ayetteki iki denizden gök ve yerin denizi veya tatlı ve tuzlu denizin kastedilmiş olabileceğini ki ikinci ihtimalin daha uygun olduğunu söylemektedir. Her iki manayı kapsadığı da söylenebilir. Ayrıca yerin kuşattığı denizlerin olduğu gibi denizlerin kuşattığı yerler de vardır. Denizi de kuşatan bir atmosfer vardır. Yer ile deniz irtibatlı olduğu halde insanların yerleşmesini engellemek için Allah'ın bir lütfu olarak taşmıyorlar. مَرَجُ الْبَحْرَيْنِ ve يلتقيان ifadelerinin bir arada kullanılmasıyla anlam: “Allah o iki denizi salıverirken karşılaşabilecek durumda oldukları halde iç içe salıverdi” şeklinde oluyor. Bu Allah'ın ilahi kudretinin bir göstergesidir. Hikmet sahibi kimseler suyun da civanın moleküllerinde olduğu gibi Allah'ın yaratmasıyla bir kısmının bir kısmına doğru çekildiğini iddia ederler. Tabiatçılar suyun kendi

³⁶ el-Ferrâ', *a.g.e.*, s. 692.

³⁷ Ma'mer b. el-Musennâ, *a.g.e.*, c. 2, s. 243.

³⁸ eṭ-Tahâvî, *Şerhu Muşkili'l-Âsâr*, I, 180; Ebû Muhammed er-Rib'î, *Muntekâ min Ahbâri'l-Esmâ'i*, s. 141.

³⁹ İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 438.

⁴⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. 5, s. 2388, 2389.

tabiatının böyle olduğunu söyleseler de hakikatte iki denizin yerinin bir olması gerekirken Allah'ın tercihinin bir delili olarak birbirlerinden ayrı nitelikte ancak aynı mekânda kalmışlardır. İki su karşılaştığında bir süre kendi halleri korunur, hemen karışmazlar. Mesela kaynar su ile dolu bir kap soğuk su içine konulsa ve çok bekletilmezse sıcaklığını korur. Ancak yan yana olma durumu devam ederse birbirlerine karışmaları kaçınılmazdır. Bu nedenle “Allah, bu iki denizi birbirlerine kavuşmak ancak karışmamak üzere salıverdi ve aralarında bir berzah var etti.” şeklinde yorumlamak daha uygundur. Berzah genel olarak engel anlamında olup kimi denizde bu Allah'ın kudretidir, kiminde ise O'nun kudreti iledir. Çünkü bazı denizlerin arasındaki engel görülebilirken bazısı böyle değildir. لَا يَبْغِيَانِ ise onlardan biri diğerine zulmetmez, sınırı aşmaz, iki su da kendilerinden yana bir şey istemez.⁴¹

İbn Kesîr'e göre iki deniz arasındaki engel, yerdir. Bu engel olmasaydı bu denizler birbirini ifsat ederdi. Yer ve gök arasındaki engele ise berzah denilmez. Furkan suresindeki kullanımla birlikte değerlendirildiğinde de buradan açıkça anlaşılacak mana biri tatlı diğeri ise tuzlu olan iki deniz ve arasında bulunan berzaktır. مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ ibaresi için İbn Abbas: “Her iki denizi gönderdi.” derken İbn Zeyd يَلْتَقِيَانِ ibaresi için: “Aralarında ayırıcı, engel olan bir berzah yaratarak o ikisinin bir araya gelmesini engellemiştir ve مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ ile kastedilen de suyu tatlı ve tuzlu olan iki denizdir.” demiştir.⁴²

مَرَجَ aslında karıştırmak manasındayken burada salıvermek manasının kullanılması uygun düşmektedir. Elmalılı, burada geçmekte olan iki denizi, Furkan suresinde geçen kullanımla da bağdaştırarak Şap denizine dökülen Nil veya Basra Körfezine dökülen Dicle nehirlerinde olduğu gibi biri tatlı diğeri tuzlu olan iki deniz olarak almıştır. Ayette geçen iltikâ da yakınlık demek olup burada birbirlerine kavuşmalarına rağmen karışmaksızın uzunca bir mesafe alan büyük sular kastedilmiştir. Müfessir yine burada her ikisi de tuzlu olan Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki Süveyş engelini de örnek verilebileceğini ifade etmektedir. Bu durumda يَلْتَقِيَانِ o iki deniz birleşeceklerdir şeklinde yorumlanırsa bu, Süveyş kanalının ileride açılacağını göstermektedir. Salıverilen iki deniz için gök ve yer denizi de denilerek bulutlar veya daha geniş bir anlama da işaret edilmiş olabilir. Yeryüzünü etrafından kuşatan dış deniz ile kıtalar arasındaki iç deniz de olabilir ki bunlar birbirine kavuşur. Arz da arada bir engel olur ve böylece taşmazlar. Bir de daha geniş, işarî bir mana verilecek olursa maddi ve manevi âlem de anlaşılabilir. Bu durumda da berzah hayal ve gölge âlemi olur. Müfessir berzahın

⁴¹ Râzî, *a.g.e.*, c. 21, s. 90-93.

⁴² İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 3, s. 417.

coğrafi bir terim olarak iki deniz arasında bulunan kara olduğunu hatırlatarak ayette ya bu manada ya da kudretten bir sınır manasında kullanıldığını belirtmektedir. O halde haddi aşarak denizlerden biri diğerinin yerini işgal etmez anlamındadır.⁴³ Denilebilir ki Elmalılı ayette geçen ‘iki deniz’ ibaresine acı-tatlı, iç-dış, semavi-arzi, hakiki-mecaz, maddi-manevi şeklinde geniş bir mana vermektedir.

Günümüzde deniz üzerine yapılan araştırmalar bilimsel bir gerçekliği yansıtmaktadır.⁴⁴ Elde edilen verilere göre denizlerin birleşmiş olduğu noktalarda meydana gelen bir engel iki farklı özellikteki suyun birbirine karışmasını önlemektedir. Bu durum mevcut bitki ve hayvan türlerinin de korunmasını sağlamaktadır. Mesela Akdeniz’in bitki örtüsü ve hayvanları kendine özgü bir niteliktedir. Akdeniz’de yaşayan bazı hayvanlar Atlas Okyanusunda hayatlarını devam ettiremez. Eğer bu iki denizin suyu karışmış olsa, yani aralarında bir engel bulunmazsa sular özelliklerini muhafaza edemezlerdi.⁴⁵

Bu iki ayette geçen berzah kelimesinin kullanımına bakıldığında genel anlamda engel manasının kastedildiği anlaşılmaktadır. İmam Mâtürîdî’nin de ayetlerde kelimeye iki farklı tattaki suyun karışmasını önleyen set, engel anlamını verdiği görülmektedir.

1. 2. 2. Berzahın lügavî manada kullanılmasına dair diğer rivayetler

Berzah, iki şeyin arasındaki engeldir. Örneğin; iman kalpte sabit iken ona vesvese/berazihu’l-iman geldiğinde Allah’ın emri hızlı bir şekilde engel olmak için vesvese ile iman arasına girer. Tıpkı bir engelin bakanların onları karışmış gördüğü biri tatlı diğeri tuzlu olan iki denizin arasına girmesi gibi. Hâlbuki tuzlu olan tatlı değil, tatlı olan da tuzlu değil. Bunu yüce Allah şöyle ifade eder: *بينما برزخ لا يبغيان* ; bir başka ayette de *وجعل* *البحرين يلتقيان* ; bir başka ayette de *وجعل بينهما برزخاً وحجراً محجوراً* buyrulmaktadır. Böylece Allah iki denizin arasına lütfuyla engel koymuştur. Diğer bir ayette de şöyle buyrulmaktadır: *وجعل بينهما برزخاً وحجراً محجوراً* Bu çerçevede Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “İşte bu saf imandır.” Bizden birine gökten seveceği bir şey meydana gelse kalbinde bulduğu sevinci dile getirir. Dolayısıyla kalplerindeki inkârdan yana buldukları şey saf imana dönüşür.⁴⁶ İfade ettiğimiz gibi vesvese geldiğinde vesvese sahibi kişinin onu inkâr etmesi kendisi için yeterlidir. Çünkü bildiği şeyin dışındakini inkâr etmiş olur. Küfrü inkâr etmesi imanın şanıdan; şirki yok sayması tevhidin; karanlığı yok sayması

⁴³ Elmalılı, *a.g.e.*, c. 7, s. 371.

⁴⁴ Karaman, *a.g.e.*, c. 5, s. 204.

⁴⁵ Ateş, *a.g.e.*, c. 5, s. 482.

⁴⁶ Ebu Davud, Edeb, 118.

aydınlığın; saygısından ötürü Allah'ın düşmanlarını yok sayması Rabbinin şanındandır...⁴⁷ Bu rivayette vesvese kelimesi için “berazihu'l iman” şeklinde gelen bir terkip kullanılmış ve bununla da iman ve şüphe arasında bulunmak kastedilmiştir.⁴⁸

Hakîm et-Tirmizî'de vesvese ile ilgili rivayete daha detaylı bir şekilde yer verilmiş ve vesvesenin de iman ve şüphe arasında bir yerde durması sebebiyle berzah sayıldığı belirtilmiştir. Rivayet şu şekilde geçmektedir: Abdullah b. Ömer'e vesvese hakkında sorulduğunda şöyle dedi: “Vesvese, imana berzah/barikattır. Berzah da iki şeyi birbirinden ayıran şeydir. Kişinin imanı tozlandığı zaman Allah ona rahmetiyle merhamet etsin ve lütfuyla onun üzerinden vesvese tasallutunu kaldırsın...”⁴⁹ rivayetinin daha ayrıntılı şekli şöyledir: Abdullah (r.a)'a vesvese hakkında sorulunca: O imanın engelleridir. Yani vesvese, iki şey arasındaki berzah/engel demektir. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Müminin imanla ilişkisi, atın bağlandığı halka ile ilişkisi gibidir. At halkasından sıyrılır, dönüp dolaşır ama yine ona gelir.” Müminin vesvese yükünü azaltması gerekir. Zira kendisini tahkir edip daha da rezil ettiğinde onu taşıyamaz...⁵⁰ Rivayetin her iki versiyonunda da vesvese için berzah terimi kullanılmaktadır.

Ebu Dâvud'da geçmekte olan bir rivayetin açıklamasında berzah kelimesi geçit manasında kullanılmaktadır. Rivayet şu şekildedir: İmam Mâlik hariç âlimlerin çoğunluğu Batnu'l Vadi, diğer adıyla Urene Vadisi'nin Arafat'tan olmadığını ifade etmişlerdir. İmam Malik de oranın Arafat'tan sayıldığını belirtmektedir. Müfessir, siyer ve hadis ehlinin cumhuruna göre Meş'ar/Meş'ar-i Haram “Muhassir'in yani Müzdelife'nin tamamı demektir. Muhassir ise Mina ile Müzdelife arasında bir vadidir. İbn Kayyim'e göre de zaten Muhassir, Mina ile Müzdelife arasındaki bir berzah/geçit yeridir.⁵¹ Burada geçmekte olan Muhassir isimli bölge iki vadi arasında olduğundan geçit niteliğindedir. Bu nedenle berzah olarak adlandırılmıştır.

⁴⁷ el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Uşûl*, s. 122.

⁴⁸ Gökçe, “Berzah”, V, 525.

⁴⁹ el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, s. 121.

⁵⁰ el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, c. III, s. 59.

⁵¹ Ebû Dâvûd, *es-Sunen*, c. III, s. 290.

Ebû Abdîrrahman şöyle söylemiştir: “Seher vakti Ali bizi temin etti. Peygamberlerle ilgili Kur’an’dan bir şeyler okudu ve ayeti okumayı bıraktı. Berzahtan bir şeyler okudu, tekrar ayete döndü. Sonra berzahın ortaya çıkmasını tekrarladı ve yeniden okuduğu yere döndü.”⁵²

*كَمِثْلَ عَيْبِ اللَّهِ ذِي الْحِلْمِ فَاضِلٌ ... أَبِي زُرْعَةَ الْغَوَاصِ فِي الْعِلْمِ شَاسِعاً

دَفِيناً كَرِيماً تَحْتَ رَمْسٍ وَبَرْزَخٍ ... وَأَوْرَثْنَا غَمًّا إِلَى الْحَشْرِ فَاطِعاً⁵³

Bu şiirdeki برزخ kelimesi mezar ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Nasıl ki mezar daracık bir yer olup ölen kimseyi çepeçevre kuşatıp içine alıyorsa buradaki رَمْس (mezar) kelimesini pekiştirmek anlamında ‘daracık kara parçası’ manasıyla akidevi olan ‘berzah âlemi’nden ziyade sadece dar bir yer olması bakımından kabre işaret etmektedir.

Hakîm et-Tirmizî eserinde şunları söylemektedir: “Her şeyi idare eden Hakîm ve Latîf olan Yüce Allah, harikulade şeyler yaratmıştır. Örneğin; içlerinden her iki şeyi birbirinden ayıran berzah/engeller meydana getirmiştir. Tıpkı iki denizi, gece ile gündüzü, aydınlıkla karanlığı, küfür ile imanı, dünya ile ahireti birbirinden ayıran engeller gibi.”⁵⁴ Müellif burada her iki şeyi birbirinden ayırana berzah denildiğini vurgulamaktadır.

Gerek berzah kelimesinin sözlük anlamıyla kullanıldığı iki ayetin tefsirlerinde ve gerek konuyla ilgili rivayetlerde berzah kelimesine, yerine ve yapılan yorumlara göre; engel, set, had, hava, yer, yeryüzünde yaşayanlar, yarımada, görünmeyen bir perde, şüphe durumu/vesvese, barikat, geçit, dar bir kara parçası, mezar anlamlarının verildiği görülmektedir. İmam Mâtürîdî’nin de kelimeye verdiği lügat manası olan حَاجَز “engel” kelimesi, “berzah” ın tanımlanmasında en sık kullanılan anlamdır.

1. 3. Berzah Kelimesinin Terim Anlamıyla Kullanımı

Berzah, İslâm ilim literatüründe, ölüm ile yeniden dirilme arasındaki bir aralığı ifade eder. Kişinin öldükten sonra kıyamete kadar bulunacağı yere nispetle berzah âlemini kabir olarak anlayanlar da olmuştur. İslâm’da ölen kimse, her ne vaziyette ölmüş olursa olsun bir

⁵²Ebû Bekr ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî (ö.211/827), *el-Musannef*, nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî, I-XI, Beyrût 1403, c. II, s. 112.

* “Ebû Zûr’a el-Ğavâs da Abdullah zi’l Hilm gibi ilimde uçsuz bucaksızdır.

Toprağın altına defnedildi ve ardından bizlere büyük bir keder miras bıraktı.”

⁵³Ebû Zûr’a ‘Ubeydullâh b. ‘Abdu'l-Kerîm b. Yezîd b. Ferrûh el-Mahzûmî bi'l-velâ'i er-Râzî (ö.264/878), *Ebû Zûr'a er-Râzî ve Cuhûdehû fi's-Sunneti'n-Nebeviyye*, I-III, el-Medînetu'n-Nebeviyye ‘el-Memleketu'l-'Arabiyye es-Su'udiyye 1402/1982, c. I, s. 241.

⁵⁴ el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, s. 7.

berzah âlemi aşamasından geçecektir. Nitekim Allah Teâla: *Sizi topraktan yarattık, yine toprağa döndüreceğiz ve sizi birkez daha topraktan çıkaracağız*⁵⁵buyurmaktadır. Kur'an'da bu manada açıkça berzah kelimesinin geçtiği iki ayet-i kerime olmakla beraber hadislerde de kabir sorgulaması, kabir azabı ve nimeti, mezarların mescide çevrilmemesi, kabirlerin üzerine bina yapılması, kabir ziyareti, kabirlere saygıya dair pek çok rivayetin mevcut olması meselenin daha detaylı bir şekilde ele alınmasına olan ihtiyacı da arttırmıştır.

1. 3. 1. Kur'an'da berzahın terim anlamıyla kullanılması

Berzah kelimesi, genel kabule göre Kur'an-ı Kerim'de terim anlamında bir yerde geçmektedir:

لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ (Sonunda onlardan birine ölüm gelince, 'Rabbim! Beni geri çevir de, ardımda bıraktığım dünyada iyi işler yapayım' der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş bir laftan ibarettir. Onların önlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır.)⁵⁶ ayetindeki berzah kelimesinin kullanımı sözlük anlamından uzak olmamakla beraber kabir anlamında da değerlendirilmektedir. Bu nedenle ayetle ilgili yapılan yorumlarda berzahın hem sözlük hem de terim anlamına dair açıklamalara rastlanmaktadır:

Ma'mer b. Müşennâ, ayette geçen وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ ibaresine 'önlerinden ve ilerilerinden' anlamını vermiş ve her iki şey arasında olanı 'berzah' olarak isimlendirmiştir. "Dünya ve ahiret arası için de 'berzah' kavramı kullanılır. Ayrıca benim ve senin arandaki miktar için de berzah kelimesi kullanılmaktadır." demektedir.⁵⁷

Muhammed b. Fudayl ve Veki'den rivayetle Mücahid rahimehullaha وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ibaresindeki 'berzah' kelimesi hakkında soru sorduğunda Mücahid, onun ölüm ile yeniden diriliş arasında olduğunu söyledi.⁵⁸ Ebu Muhallim halk içinde birisi öldü denildiği zaman demiştir ki: O artık ne bu dünyada ne de ahirettedir. O, berzahtadır. Bu ifade, berzahın ne bu dünyaya ne de ahirete ait olduğunu gösterir. Bilakis o, müstakil bir âlemdir.⁵⁹

⁵⁵ Tâhâ, 20/ 55.

⁵⁶ Mü'minun, 23/ 99, 100.

⁵⁷ Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî (ö.209/825), *Mecâzu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Fuâd Sezgin, Kâhire 1381/1961, c. 2, s. 62.

⁵⁸ Hennâd b. es-Serî, *ez-Zühâd*, c. 1, s. 195.

⁵⁹ Aynı yer.

İbn Kuteybe, berzah tanımlamasını şu şekilde yapmaktadır: Dünya ve ahiret arasında olan (ki her bir şey iki şey arasında yer almaktadır.) şeye berzah denilir. Bu tanımlamayı yaparken İbn Kuteybe, *Tefsîr-i Kurtubî*'den faydalanmaktadır.⁶⁰ Bu ayette geçen بَرَزَخ kelimesi için İbn Abbas, حَاجِبٌ (engel/perde) tanımlamasını yapmaktadır.⁶¹ Aynı kelimeye حَاجِرٌ (engel) manasını da vermektedir. “Yani berzah, canlılık ve (yeniden) yaratılış için bir engeldir.” diyerek kabre işaret etmektedir.⁶² Pek çok kaynakta berzah kelimesi, kabir ve kabir hayatı şeklinde yorumlanmaktadır.⁶³ Ebu'l Haccac el-Hânî'den rivayetle, o şöyle demiştir: Ebu Ümame ile namazını kıldığımız cenazeyi mezarına koyunca Ebu Ümame: “İşte bu, diriliş gününe kadar olan berzaktır.” dedi.⁶⁴ Ebu Mikdân dedi ki: Biz Bekr b. Abdillâh'ın cenazesinden dönerken ben dedim ki: Yüce Allah'ın şu sözünü gördün mü? ومن ورائهم برزخ إلى يوم يبعثون Bunun üzerine sağına soluna baktı ve dedi ki: Senin onları hiçbir sesi duymadan koşup gittiklerini gördüğün gibi onlar berzahtalar/kabirdeler.⁶⁵ Ebû Bekr es-Sicistânî de, ilk alfabetik Kur'an-ı Kerim sözlüğü sayılan *Ğarîbu'l-Kur'ân* adlı eserinde “berzah” kelimesini Mü'minûn suresi 100. ayette geçtiği إلى يوم يبعثون şekliyle ele almış ve kelimeyi dünya ile ahiret arasında olduğu için “kabir” olarak tefsir etmiştir.⁶⁶

Hz. Ali'ye ait olduğu söylenen, içerisinde dünya hayatının yerilmesi, mahşer günü, azabın çetinliği, ahiret ahvaline dair bazı bilgilerin yer aldığı bir hutbede, kabir ehliyle ilgili de ifadeler bulunmaktadır. Burada kabirdekilerin sıkıntı ve yalnızlık içerisinde oldukları ve asla geriye dönemeyecekleri belirtildikten sonra *aralarında bir berzah vardır* ayeti zikredilmekte ve ayetteki berzah kelimesine kabir anlamı verilmektedir.⁶⁷

Ebû Ubeyde, ayette geçmekte olan berzah kelimesini ‘önlerinde olan şey’ olarak tanımlarken Mücahid: “Berzah, ölüm ile dünyaya dönüş arasında bir manidir.” demektedir.

⁶⁰ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), *Ğarîbu'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Sakr, 1398/1978, s. 300, 314.

⁶¹ el-Buhârî, *es-Sahîh*, c. IV, s. 107.

⁶² el-Buhârî, *es-Sahîh*, c. VI, s. 144.

⁶³ Muhammed b. İdrîs b. el-Munzir b. Dâvûd b. Mehrân el-Hanzalî er-Râzî (ö.277/891), *ez-Zuhd*, nşr. Munzir Selîm Mahmûd ed-Dûmî, I, Riyâd 1421/2000, s.42.

⁶⁴ Ebû Bekir 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Ubeyd b. Sufyân el-Kureşî (ö.281/894), *el-Kubûr*, nşr. Târik Muhammed Seklevî' el-'Amûd, I, 1420/2000, s. 73.

⁶⁵ İbn Ebî'd-Dunyâ, *el-Kubûr*, s. 132.

⁶⁶ Ebû Bekr, Muhammed b. 'Uzeyr el-'Uzeyrî es-Sicistânî (ö.330/942), *Ğarîbu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Edîb 'Abdulvâhid, Suriye 1416/1995, s. 126.

⁶⁷ İbn Ebî'd-Dunyâ, *Zemmu'd-Dunyâ*, s. 73.

Dahhâk: “Berzah, dünya ve ahiret arasında olan şeydir.” derken Ebû Cafer: “Her iki şey arasında bulunan engel, berzah olarak isimlendirilmektedir.” demişlerdir.⁶⁸

Ahmed el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bide'* isimli eserinde ehl-i dalâlet içinde saydığı fırkalardan olan Rafıza'yı kendi içerisinde on iki grup olarak sınıflandırmaktadır. Bu gruplardan Hz. Ali'nin yaşadığını yahut dirilip geleceğini iddia eden gulât fırkaların görüşlerinin asılsız oluşunu ispat etmek için ilgili ayeti delil getirmektedir. el-Malatî, yapmış olduğu sınıflandırmaya göre Sebeiyye'den üçüncü bir grubun şöyle söylediklerini açıklamaktadır: Ali (a.s.) muhakkak ölmüştür ancak kıyametten önce yeniden diriltilecektir. Deccal öldürülüp kullar arasında ve şehirlerde adalet ve ölçü ikame edilinceye kadar Ali ile beraber kabir ehli de diriltilecektir. Onlar Ali Allah'tır demiyorlar lakin geri döneceğini iddia ediyorlar.⁶⁹ Sebeiyye'den Muhammed b. Ali'yi imam kabul eden bir grup ise onun ölmediğini Radva Dağı'nda diri yaşıyor olduğunu, mağaranın kapısında bulunan bir aslan ejderhası tarafından korunduğunu ve zamanı gelince de çıkacağını, Deccal'i öldüreceğini, insanları dalâletten kurtarıp hidayete yönlendireceğini ve yeryüzünü fesadından sonra ıslah edeceğini söylemektedir.⁷⁰ Bu fırkaların tamamı -herhangi bir delil yoktur ancak- Hz. Ali'nin ezeli Tanrı olduğunu iddia ederler. Onların bu sözleri Hristiyan sözleriyle denktir. Hristiyanlardan Nasturiyye'ye şöyle denilebilir: Eğer bir bedene ve keyfiyete sahipse Tanrı olamaz. Onlar rec'at konusunda da bu fikirdedirler.⁷¹ وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ibaresinin geçtiği ayeti burada delil getiren müellif, bu ayet ile malum fırkaların sözlerinin yalanlandığını belirterek kabir ehlinin diriliş gününe kadar diriltilmeyecekleri haber vermektedir. Kur'an'ın muhkem ayetlerine muhalefet edenin de küfre düşeceğini eklemektedir.⁷²

Kâdih b. Rahmet b. Ebî Rahmet, Menâzil b. Saîd'den şöyle işittiğini söyledi: “Bir cenazenin arkasından namaz kıldık. Orada Dâvûd-ut-Tâî benim kendi arkasında durduğumu görmüyordu. İnleyip dedi ki: “Onların gerisinde yeniden dirilecekleri güne kadar süren bir berzah vardır.”⁷³ Sonra kendi kendine şöyle dedi: Ey Dâvud! Kendisine uzak olan küçük bir tehditten kim korkar? Emeli uzun olup da kimin ameli azalı? Her gelecek olan yakındır. Şunu bil ki ey Dâvud, seni Rabbini anmaktan alıkoyan, seni meşgul eden her şey, bedbahtlıktır. Ve

⁶⁸ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Murâdî en-Nahvî en-Nehhas (ö.338/950), *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed 'Alî es-Sâbûnî, 1409, s. 437, 438.

⁶⁹ Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed el-Malatî el-'Askalânî (ö.377/988), *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bide'*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mısır, s. 14.

⁷⁰ Ahmed el-Malati, *a.g.e.*, s.14-15.

⁷¹ Malati, *a.g.e.*, s.15.

⁷² Aynı yer.

⁷³ Mü'minun, 23/100.

yine her gelen yakındır. Şunu da bil ki, bütün dünya ehli (ölüp oraya girecekleri için) kabir ehlindeylerdir. Ancak geride bıraktıkları şeylerden pişman olur ve önceden gönderdiklerine sevinirler.⁷⁴ Burada da berzah yine kabir olarak tanımlanmıştır.

Bu rivayetler dışında diğer bazı tefsirlerde ayetle ilgili yapılan bazı tefsirleri inceleyelim:

Taberî, bu ayette geçen berzah kelimesini sözlük manasında olduğu gibi “engel” olarak almıştır. Kıyamete kadar inkâr edenlerin, müşriklerin bu dünyaya yeniden dönme isteklerini engelleyen bir mani vardır.⁷⁵

Râzî, ayette geçmekte olan *onların her birine ölüm gelip çatana dek* ifadesinin kimin hakkında olduğuna dair İslam âlimleri arasında ihtilafların olduğunu belirtmektedir. Ulemanın çoğunluğu bunun kâfirlerle ilgili olduğu görüşündedir. İbn Abbas’tan rivayetle geri döndürölme isteğinin umumi olduğu görüşünü benimseyenler de olmuştur. Âlimlerce kâfirlerin dünyaya yeniden döndürölme isteklerinin ne zaman olduğu konusu da farklılık arz etmektedir. Yine âlimlerin çoğu kişinin her şeyi gördükten sonra geri dönmek isteyeceği fikrindedirler. Bazı âlimler ise kişinin ahirette cehennemi gördükten sonra ancak geri dönmek isteyeceğini söylemişlerdir. Ancak ayetin zahirine bakıldığında geri dönme talebinin ölüm gelip çatınca olacağı açıkça zikredilmiştir. Ölüm anında böyle bir talepte bulunma zan ve ümit ifade edebilir. Ayette geçen bir başka ibare olan *boşa geçirilen şeylerden* kasıt bedeni, mali ve hukuki sorumlulukların tamamıdır. Ayette bu isteğe karşı bir ret vardır. Hayır, o kâfiri pişmanlık sardığı için böyle söylemektedir. Bu sebeple de onun sözüne itibar edilmez. Ayette geçen berzah kelimesini Râzî de tıpkı Rahman suresinde olduğu gibi sözlük anlamı ile ele almıştır. Yani onlar dünyada yapamadıkları ibadetleri telafi etmek isteyeceklerdir ancak bu, mümkün olmayacaktır. Çünkü onların ölümleri buna engeldir.⁷⁶ Yani ölmüş olmaları, kâfirlerin istekleri ile kendi aralarındaki bir berzaktır.

İbn Kesîr, tefsirinde ayet ile ilgili olarak şunlara yer vermiştir: Allah bu ayet-i kerimede ölüm geldiğinde kâfirlerin yahut Allah’ın emirlerini eksik bir şekilde yapanların, yaptıklarını iyileştirmek adına dünyaya tekrar dönmek isteyeceklerini haber vermiştir. Ancak bu istek geri çevrilir. Zira Allah Teâla bir başka ayette: *Birinize ölüm gelip, ‘Rabbim! Ne olurdu bana biraz daha süre versen de yardımlarda bulunsam ve iyilerden olsam!’ diye yakarmadan önce size*

⁷⁴ el-Beyhakî, *Kitâbu’z-Zuhd*, s. 209.

⁷⁵ Taberî, *a.g.e.*, c. 3, s. 1486, 1487.

⁷⁶ Râzî, *a.g.e.*, c. 16, s. 457-461.

*bahşettiğimiz rızıklardan başkaları için de harcayın. Allah, eceli gelen hiç kimsenin ölümünü ertelemes. Allah yaptıklarınızdan tamamen haberdardır.*⁷⁷ buyurmaktadır. Bu minvaldeki diğer ayetler de şöyledir: *Kendilerine azabın geleceği, bu yüzden zalimlerin, ‘Rabbimiz! Bize kısa bir müddet daha ver de senin çağrına uyalım, peygamberlere tâbi olalım’ diyecekleri ve onlara, ‘Sizin için bir ölüm, yok olma bulunmadığına daha önce yemin etmemiş miydiniz?’ diye sorulacağı güne karşı insanları uyar.*⁷⁸, (Fakat) onlar, hesap gününün gerçekleşmesinden daha farklı bir şey beklemiyorlar. Gerçekleştiği gün, önceden onu kabul etmeyenler derler ki: *‘Doğrusu rabbimizin elçileri gerçeği getirmiştir. Keşke bizim şefaathçilerimiz olsa da bize şefaath etseler veya) geri döndürülsek ve yaptıklarımızı daha farklı yapsak!’* Onlar cidden kendilerine yazık ettiler ve ilah diye uydurdukları şeyler de kendilerinden uzaklaşıp yok oldu.⁷⁹, O günahkârları Rablerinin karşısında başlarını önlerinde şöyle derlerken bir görsen: *"Ey Rabbimiz! Gördük ve işittik; bizi geri çevir de rızâna uyarak amelde bulunalım, artık gerçekten inandık!"*⁸⁰, Onların cehennem karşısında durdurulup *‘Ah, keşke geri gönderilsek de bu sefer Rabbimizin âyetlerini yalanlamayıp ona inananlardan olsak’* dediklerini bir görsen! Hayır! Daha önce sakladıkları şeyler açıkça önlerine çıktı. Yoksa geri dönseler bile, yine kendilerine yasaklanmış olan şeylere döneceklerdir. Nitekim onlar gerçekten yalancılardır.⁸¹, Allah kimi dalaletiyle baş başa bırakırsa, artık onun bir yardımcısı olmaz. Azapla karşı karşıya kaldıklarında zalimlerin, *‘Geri dönmek mümkün değil mi?’* diye feryat ettiklerine şahit olursun⁸², *‘Ey Rabbimiz!’* diyecekler, *‘Bizi iki kere öldürdün, iki kere de dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf ediyoruz, yok mu bir çıkış?’* Bu vaziyetinizin sebebi şudur: Allah’ın adı tek başına anıldığında inkâr ederdiniz, fakat O’na ortaklar koşulduğunda buna iman ederdiniz. Artık hüküm, aziz ve ulu olan Allah’ındır⁸³ Ve onlar orada, *‘Rabbimiz! Bizi bulduğumuz yerden çıkar da yaptıklarımızdan tamamen farklı, seni razı edecek münasip işler yapalım’* diye feryat ederler. Size düşünecek birinin düşünebileceği kadar bir ömür bahşetmedik mi? Ayrıca size bir uyarıcı da gelmişti. Şimdi tadın öyleyse! Zalimler için hiçbir yardımcı da yoktur!⁸⁴ Bahsedilen ayetler ve benzer ayetlerle de müellif, ilgili ayeti desteklemektedir.

⁷⁷ Münâfikûn, 63/ 10, 11.

⁷⁸ İbrahim, 14/ 44.

⁷⁹ A’raf, 7/ 53.

⁸⁰ Secde, 32/ 12.

⁸¹ En’âm, 6/ 27, 28.

⁸² Şura, 42/ 44.

⁸³ Mü’min, 40/ 11, 12.

⁸⁴ Fâtır, 35/ 37.

Katâde ayetin başında bulunan dünyaya tekrar gönderilme isteği için şöyle dedi: “Vallahi o ne ailesine ne de aşiretine dönmek ister. O dönüp Allah’a itaat sayılan ameller işlemeyi istemektedir. Elindeki fırsatı kaçırmış olan bu kâfirin umuduna bakın ve Allah’a itaat olacak işler yapın.” Ebû Hureyre’den şöyle rivayet edilmiştir: “Kâfir kabre konulunca cehennemdeki yerini müşahade eder ve *Rabbim beni geri çevir...*” der. Ona “Yaşatılmış olduğun süre boyunca sana ömür verildi ve yaşadın.” denilir. Kabir ise onun üzerinde daraldıkça daralır, o uyur ve korkar. Yerdeki haşerat, yılan ve akrepler onu sarar.” Hz. Aişe’den gelen bir rivayet de şöyledir: “Kabir ehlinin günahkâr olanlarının vay haline! Onların kabirlerine siyah yılanlar girer. Biri başucunda diğeri ayaklarının ucundadır. Ortada buluşuncaya kadar onu kemirirler. İşte ayette geçmekte olan berzahta karşılaşılabilecek azap budur.” Mücâhid, berzahın dünya ve ahiret arasındaki engel olduğunu söylemektedir. Muhammed ibn Ka’b da: “Berzah, dünya ile ahiret arasını ifade eder. Onlar dünya ehli ile beraber değiller ki yiyip içsinler, ahiret ehlinden de değiller ki yaptıklarının karşılığını görsünler.” demiştir. Ebû Sahr şöyle söylemektedir: “Berzah, kabirlerdir. Onlar ne dünyada ne de ahirettedirler. Yeniden dirilecekleri vakte kadar orada kalacaklardır. وَمَنْ وَرَائِهِم بَرْزَخٌ ayeti ölümle yüzleşen zalimler için kabir azabı ile bir tehdit içermektedir. *Arkalarında cehennem vardır*⁸⁵, Onu yakalayıp yutmaya uğraşacak, fakat kursağından geçiremeyecektir, ona her cihetten ölüm gelecek, ama asla ölmeyecektir; bütün bunların peşi sıra ise epeyce ağır bir azap vardır.⁸⁶ ayetlerinde de buyrulduğu gibi. إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ile de diriltilecekleri güne kadar azabın süreceği anlaşılmaktadır. Bir hadiste de şöyle buyrulur: “Orada, yeryüzünde azapları devam edecektir.”⁸⁷

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ Sonunda onlardan herhangi birine ölüm gelince, "Rabbim! Beni geri çevir derler."⁸⁸ şeklinde ayetin başında yer alan ibare, inkar edenlerin pişmanlıklarını dile getirmeleridir. Bu ayet aynı zamanda reenkarnasyon inancının kesin bir reddidir. Eğer ruh, öldükten sonra başka bir bedende hayat bulacak olsaydı böyle bir yakarışa gerek kalmazdı. Ayette geçen berzah kelimesi de engel, ayıran, aralık anlamlarına gelmektedir.⁸⁹

Süleyman Ateş, ayette geçen berzah kelimesini engel anlamında almıştır. Yine ayetten kişinin tekrar diriltileceği kıyamet gününe kadar ruhun ayrıldığı bedene bir daha

⁸⁵ Casiye, 45/ 10.

⁸⁶ İbrahim, 14/ 17.

⁸⁷ İbn Kesîr, a.g.e., 574, 575.

⁸⁸ Mü’minun, 23/ 99.

⁸⁹ Hayreddin Karaman, a.g.e., c. 4, s. 45.

dönemeyeceğinin anlaşıldığını ifade etmektedir. Ona göre ruhun ayrıldığı bedene dönemeyecek olması dünyaya dönemeyeceği şeklinde anlaşılmamalıdır. Zira müfessirlerin çoğunluğu kıyamet haşrinin dünyada olacağı kanısındadırlar. Allah tarafından yeniden diriltme ile ancak kişi bedensel anlamda hayata dönecektir.⁹⁰ Ruhun ayrılmış olduğu bedene dönememesi ancak dünyaya dönebilmesi şeklindeki bir yorum reenkarnasyona açık bir kapı bırakabileceği endişesiyle katılmadığımız bir görüştür.

1. 3. 2. Berzahın terim anlamda kullanılmasına dair diğer rivayetler

Muhâsibî'nin eserinde şöyle bir rivayet geçmektedir: Korku nimeti ve marifet özlemi... Korku nimetine dedim ki: Sabır derecesinden nimet derecesine hangi şeyle varılır? Dedi ki: Marifetin güzelliğiyle varılır. “Marifetin güzelliği nedir?” dedim. Dedi ki: Kalbin Allah’a ihtiyaç duyup O’nu gözüyle görüyormuşçasına, günahlarından sıyrılmış, özünü O’na dikip Allah’ın kendisine verdiği sayılamayacak kadar çok nimete erişmesi, ne kadar şükretse az geleceğini kalbinin ikrar etmesiyle, Allah’ın azameti, kudreti, tehdidi ise kıyametin berzahtan önce ve sonraki korkunçluğu karşısında Allah’a hürmet edene dek Allah’ın huzurunda ahirette O’na yaklaşmasıdır. Ölü, böylece kalbinde bir sekînet ve istikrar bulduğunda kalbi nurlanmış, harap olduktan sonra mamur ve karanlıktan sonra ziyaya kavuşmuş olur.⁹¹ Burada geçmekte olan berzah kelimesinden kasıt, ölümden sonraki âlemdir.

İbn Mâce’de geçen bir rivayet de şöyledir: Ebû Musa, Rasulullah’a kulun insanları tanımalarının ne zaman kesileceğini sorduğunda onun şöyle buyurduğunu ifade etmektedir: “(Ruh almakla görevli melekleri ve berzah âlemi ile ilgili şeyleri) müşahade ettiği zaman.” Ancak *Zevâid*’de bu hadisin senedinde yer alan Nasr b. Hammâd, Yahya b. Main ve başka raviler de onun kâzib olduklarını söylemektedirler. Ebû’l Feth el- Ezdî de onun uydurma hadis rivayetinde bulunduğunu belirtmektedir.⁹²

İbn Ebî Dünya, Ömer b. Abdilaziz’in bir Hâricî’ye şöyle dediğini nakletmektedir: Ey Hâricî! Sen bizim demediğimiz bir şeyi mi bize demek istiyorsun yoksa demiyor musun!? Bir mal toplayıp da toplamadığını da ölünceye dek sevmeye müvekkil mi kılındın? Oysa dünya geçiş yeri, ahiret ise dönülecek yerdir. Avn ibn Abdillah da dedi ki: Dünya uğrak yeridir, ahiret ise dönüş yeridir. Kabir ise (dünya ile ahiret arasında) bir berzaktır. Kim ki ahireti isterse azığını

⁹⁰ Süleyman Ateş, *a.g.e.*, c. 4, s.184.

⁹¹ el-Muhâsibî, *Âdâbu'n-Nufûs*, s. 155.

⁹² İbn Mâce, *es-Sünen*, c. I, s. 467.

kaybetmez. Fakat kim ki dünyayı isterse geçirdiği günler esnasında mülk edinmekten aciz bırakılmaz. Yani istediği olur.⁹³ Bu rivayette berzahın sözlük manası da vurgulanmakla beraber kabre de işaret edilmektedir.

Yüce Allah evliyanın sıfatları bağlamında şöyle buyuruyor: *Allah, iman edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin velileri ise tâğûttur. (O da) onları aydınlıktan karanlıklara (sürükleyip) çıkarır. Onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî kalırlar.*⁹⁴ Diğer bir ayette de şöyle buyrulmaktadır: *Allah müminlerin velisidir/dostudur*⁹⁵ Ancak onların dostluğu, kendilerine dostluk edenin dostluğundandır. Zira Allah, her halükarda; dünya, ahiret, berzah, neşir günü, mahşer, ahiretteki duruşma ve huzur-ı ilahide, her yerde müminlerin dostudur.⁹⁶ Burada da yine berzah özel bir anlamda kullanılmıştır.

Hz. Peygamber (s.a.v.)' in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Hiçbiriniz korktuğu için amel işleyen ve amelinin karşılığı verilmediğinde ise amel işlemeyen biri gibi kötü bir kul olamazsınız. Bazıları dediler ki: Kulluğun için ihtiyaç duyduğun hangi şey yaratılmanı kesintiye uğratmış ki? ‘Sen susup ölümü düşündün mü?’ dedim. Dedi ki: Ölümün nesini düşünüyem? Dedim ki: Kabri ve berzahı hatırla. Dedi ki: Kabrin nesini hatırlayayım? Dedim ki: Cehennem korkusu ve cennet umudunu. Dedi ki: Bu nasıl olacak? Ben de dedim ki: Eğer bütün bunlar birinin elinde bulunuyorsa sen onların hepsini unut! Ama eğer seninle onun arasında bir marifet/bilgi varsa bunun hepsi sana yeter.⁹⁷ Bu rivayet Hz. Ömer’in yüzüğünde yazan “Nasihatçi olarak ölüm yeter.” sözünün bir izahı gibidir. Burada kabir ve berzah ayrı anlamlarda kullanılmış olup berzahın daha geniş bir manasına işaret edilmiştir.

2. ERKEN DÖNEM FIRKALARININ BERZAH ÂLEMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Erken dönemdeki itikâdî oluşumlar, berzah âleminin varlığı, kabir azabı, kabir suali, varsa kabir hayatının keyfiyeti hakkında farklı yorumlar yapmışlardır. Bazısı kabirdeki bir hayatın varlığını kabul etmemiş, bazısı kabirde mahiyeti tam bilinmemekle beraber bir hayat olduğunu söylemiştir. Berzah hayatının varlığını kabul edenler de inkâr edenler de bir takım deliller öne sürmüşlerdir. Biz burada erken dönemde berzah hayatına dair hangi şahıs ve fırkaların hangi görüşleri savunduklarına delilleriyle beraber yer vereceğiz.

⁹³ İbn Ebî'd-Dunyâ, *el-Kinâ'a*, s. 66.

⁹⁴ Bakara, 2/257.

⁹⁵ Âli İmran 3/63.

⁹⁶ el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, s. 337.

⁹⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 93.

2. 1. Berzah Âleminin Varlığı Problemi

2. 1. 1. Berzah âleminin varlığını reddedenlerin delilleri

Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*'ında Mutezile, Neccariyye ve Cehmiyye'nin kabir azabı, Münker ve Nekir'in sorgulaması meselelerini kabul etmediklerini aktarmaktadır. Onlara göre cansız olan bedene azap etmek anlamsız olacağından azabın olması için ruhun cesede iadesi şarttır. Ancak ruh cesede girerse bu durumda da ikinci bir ölüm gerekir ki bu caiz olmaz. Bu gruplara göre *Her nefis ölümü tadacaktır*⁹⁸ ayetinden anlaşılan, kulluğun bir defaya mahsus olacağı, bir kere ölüm geldikten sonra kabirde bir hayatın dolayısıyla da azabın olmasının mümkün olmadığıdır.⁹⁹ Berzah âleminin varlığını reddedenler kabirdeki ölü bedeninin herhangi bir hayata sahip olamamasını delil getirmişlerdir. Ruh olmadan beden bir fonksiyon gösteremez. Ruhun bedene iade edileceği iddiası ise asılsızdır. Çünkü Allah, insanı dünyada bir kere öldürür. Eğer kabirde bir hayat olursa yani ruh bedene döndürülürse ikinci bir defa daha öldürme söz konusu olacaktır. Ayrıca bu konuda açık bir ayet olmayıp gelen rivayetlerin çoğu da âhâd haber niteliğindedir.

2.1. 2. Berzah âleminin varlığını kabul edenlerin delilleri

el-Malatî: “Hz. Peygambere ilk tabi olanlar bize Allah'ın Üzeyr (a.s.)'ı yüz yıl öldürüp tekrar dirilttiği gibi nicesini öldürüp dirilttiğini haber vermişlerdir.” diyerek bunun delillerini şöyle zikretmektedir: *Binlerce şahıs oldukları hâlde, ölüm endişesiyle yurtlarını bırakanları görmedin mi? Allah, onlara ‘Ölün!’ dedi ve sonrasında onları yeniden diriltti.*¹⁰⁰; *Ehl-i kitap senden, onlara semadan bir kitap getirmeni istiyor. Onlar peygamberleri Musa'dan, bunun daha fazlasını istemişlerdi ve ‘Bize Allah'ı açıkça göster’ demişlerdi. Onların bu zulümleri nedeniyle hemen onları yıldırım çarptı*¹⁰¹; *Sonra, şükredin diye ölümünüzün peşinden sizi yeniden dirilttik.*¹⁰² Bütün bu ayetler berzahın varlığına dair Cehmiyye'ye karşı ileri sürülen delillerdir.¹⁰³ Malatî, Kur'an'da Allah'ın dünya hayatında iken öldürdüğü ve onları dünyada tekrar dirilttiğine dair mucizevi olayların yer aldığı ayetleri delil getirerek kabirde bir hayatın olmayacağını ileri süren Cehmiyye'ye itiraz etmektedir. Allah'ın dilerse böyle bir şeyi yapmaya

⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/185.

⁹⁹Ebû'l-Muin en-Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm*, trc. Uca ve Akdedeoğulları, Konya: Can Kitabevi, tsz. s. 93.

¹⁰⁰Bakara, 2/243.

¹⁰¹Nisa, 4/153.

¹⁰²Bakara, 2/56.

¹⁰³el-Malatî, *a.g.e.*, s. 94.

kudretinin olduğu şüphe götürmemekle beraber burada zikredilen hadiselerin peygamberlere verilen mucizeler ya da başka harikulade olayları kapsadığı da göz ardı edilmemelidir.

Kâdî Abdülcebbar, ayette geçmekte olan berzah¹⁰⁴ için “korkutucu büyük iş” demektedir. Her ne kadar Mutezile’nin berzahı inkâr ettiğini söyleyen kaynaklar mevcut olsa da Mutezili kaynaklarda böyle bir şeye kesin olarak rastlanamamaktadır. Zira Kâdî’ye göre berzahın vaktinin ne zaman olduğuna dair nas dışında herhangi bir bilginiz olamamakla birlikte Yüce Allah’ın buyurduğu üzere iki sûra üfürme arasında olması mümkündür.¹⁰⁵

2.2. Ölüm Meleği ve Münker-Nekir Melekleri

Allah Teâla, kudret sahibi olduğu halde dünyayla ve ahiretle alakalı birtakım işleri bazı kulları vasıtasıyla hikmeti çerçevesinde gerçekleştirir. Ölümü de Azrail olarak bildiğimiz ölüm meleği aracılığıyla yaratmaktadır. Buna Kur’an ve sahih rivayetlerde açıkça yer verilmiştir. Kabirde bir hayatın var olduğu görüşünü benimseyenler orada Münker-Nekir isimli iki melek tarafından sorguya tabi tutulacağı fikrindedirler. Buna da Kur’an’da delalet eden ayetleri ve bazı hadisleri delil getirmişlerdir.

2. 2. 1. Ölüm meleğinin ruhları kabzetmesini ve Münker - Nekir meleklerinin sorgulamasını reddedenlerin delilleri

Belhî, Ebu’l- Huzeyl el- Allaf ve Bişr el-Mu’temer’in Münker-Nekir’in kulun ölümünden sonra kabrine gelip cennetlikse cennetle, cehennemi hak ettiyse cehennem ile müjdelemesini caiz gördüklerini kaydetmektedir. Lakin onlar bunun diriymen olup ölüymen olmayacağı görüşündedirler. Yani ruhun bedene girmiş olması gerekmektedir. Belhî, Dırrar’ın bunu reddettiğini ve Münker’i kötü amel, Nekir’i ise Yüce Allah’ın münkirin amelinden bahsetmesidir şeklinde açıkladığını söylemektedir.¹⁰⁶ İmam Eş’ari, Münker ve Nekir meleklerinin ölüyü kabirde sorgulayacakları mevzusunun fırkalar arasında tartışıldığını, ehl-i ehvânın çoğunun bunu inkâr ettiğini, ehl-i istikamet in ise ispat ettiğini ifade etmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Mü’minun, 23/100.

¹⁰⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse: Mu’tezile’nin Beş İlkesi (Mu’tezile’nin Beş Esasının Açılımı)*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, c. 2, s. 666.

¹⁰⁶ Ebû’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî (ö. 319), *Kitâbu’l-Makâlât*, thk. Râcih Kürdî ve Abdülhamid Kürdî, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018, s. 405.

¹⁰⁷ Ebû’l-Hasen Ali b. İsmail b. İshak el-Eş’arî (ö. 324/935-36), *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilafu’l-Musallîn: İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Dalkılıç ve Aydın, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2005 s. 339.

Malatî, Cehmiyye'nin ölüm meleğinin ruhları kabzettiğini kabul etmediğini belirtmektedir.¹⁰⁸

¹⁰⁹ Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*'ında Mutezile, Neccariyye ve Cehmiyye'nin, Münker ve Nekir'in sorgulaması meselelerini kabul etmediklerini aktarmaktadır.¹¹⁰ İbn Teymiyye, filozofların ve Mutezile'nin kabir sualini reddettiklerini kaydetmektedir. Nitekim *Vâsıtıyye Şerhi'nde* onların bunu inkâr etme sebepleri şöyle aktarılmaktadır: Kabirde bir hayat olduğuna işaret eden diğer şeyler gibi bu sorgulamanın da kendisi olmadan iman etmenin mümkün olmayacağı hüküm koyucu akıl ile sabit olamaması ve berzaha dair diğer meselelerde olduğu gibi Münker-Nekir ile ilgili mevcut hadislerin de âhâd haber olmasıdır. İlgili ayetleri de inkârcılar asıl anlamlarından uzaklaştırmışlar ve te'vil etmişlerdir.

Kabirde bir hayatın olacağını reddedenlerin, Münker ve Nekir adlı iki melek tarafından kabirde bir tür sorgulamaya tabi olunacağını da reddettiklerini görmekteyiz. Yani onların böyle bir sorgulamayı inkâr etmelerinin temelinde kabirde bir hayat olduğunu inkâr etmeleri vardır denilebilir.

2. 2. 2. Ölüm meleğinin ruhları kabzetmesini ve Münker - Nekir meleklerinin sorgulamasını kabul edenlerin delilleri

Malatî, ölüm meleğinin ruhları kabzetmesini reddeden Cehmiyye'ye şu delillerle itiraz etmektedir: “Allah-u Teâla şöyle buyurmaktadır: *De ki: Size vekil tayin edilen ölüm meleği canınızı alacak, sonra da Rabbinize çevrileceksiniz.*¹¹¹ İbn Abbas (r.a), Medine'de Semmak (r.a.) ile karşılaştı ve dedi ki: “Kör olup şu önemsemediğim bir şey hakkında ne dersin? Nedir o dedi? Dedim ki: Biri doğuda diğeri batıda bulunan iki can var ki aynı anda ölüyorlar. Buna ölüm meleği nasıl güç yitirebiliyor? Yemin olsun ki ölüm meleğinin doğu-batı, karanlık-aydınlık ve hava üzerindeki gücü, bir sofranın başına oturup da eli her şeye yetişen kimsenin gücü gibidir. Aynı şekilde; Cebrail'in rüzgârı ve orduları, Mikail'in yeryüzündeki bitkileri, ölüm meleğinin canları aldığını bütün bunların da İsrail'e yükseldiğini böylece dünyayı bu dört meleğin idare ettiğini söyledi. Mücahid de diyor ki: “Yeryüzünde bir beyitlik şiir vardır ki, buna ölüm meleği günde iki kez göz kırpar. Ayet-i kerimede; *Elçilerimiz onu öldürürler*¹¹² ibaresindeki elçiler ölüm meleğidir. Hasan ibn Ubeydillah; elçiler için ölüm meleğinin

¹⁰⁸ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Malatî (ö. 377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l Bid'a*, İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1936, s. 94.

¹⁰⁹ İbn Teymiyye, *El-Akidetu'l-Vasıtıyye ve Şerhi*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Guraba Yayınları, 2010, s. 144, 145.

¹¹⁰ en-Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, s. 93.

¹¹¹ Secde, 32/11.

¹¹² En'am, 6/61.

yardımcılarıdır demektedir. Davud oğlu Süleyman (a.s.) ölüm meleğine der ki: İnsanlar arasında adaleti nasıl sağlıyorsun? O da: “Bu konuda ben senden daha bilgili değilim ancak o verilen bir kitap ya da sahifedir.” diye yanıtlar.¹¹³

Kabir ehlinin ahvaline dair *Kûtu'l-Kulûb* isimli eserinde Ebu Tâlib el- Mekkî şöyle bir rivayete yer vermektedir: *Tövbe (vakti) kapısı, güneş batıdan doğuncaya kadar bütün insanlar için açıktır. Her kulun ruh boğaza gelip dayanmadıkça ve ölüm meleği ruhunu alacağında gözüne görünmedikçe tövbe kapısı kapanmaz. Eğer kul, tövbe etmeden ölürse Allah'ın hakkında şöyle dediği kimse gibi olur: (Kendileri ile arzuladıkları şeyler arasına artık engel konur...)*¹¹⁴ Denildi ki tövbe, kişinin daha önce yaptıklarına pişman olmasıdır. Bu konu ile ilgili olarak Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *Kötülükleri yapıp dururken ölüm kendisini yakalayınca 'Tövbe ettim!' diyenlerin tövbesi makbul değildir.*¹¹⁵ Ölümün gelmesi, kişinin ölüm meleğini görmesiyle olur. Ruh bedenden tamamen çıktığı zaman kalp ile göz arasında hiçbir şey kalmaz. Öylesi bir durum için de Allah Teâla: *Melekleri gördükleri gün ki o gün, günahkârlara hiçbir müjdeli haber yoktur.*¹¹⁶ buyurmaktadır.

“Onun içinde bir korku vardır. Nitekim Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: *Onlar, kendilerine meleklerin gelmesini mi bekliyorlar?*¹¹⁷ Yani bu, ölüm esnasında olur. İşte bunlar, ölmek üzere olanlar ya da kıyameti gelenlerdir. İşte burada berzah ehli için Rabbinden bazı alametler meydana gelir: Dünyada iken kendisinde (ölen kimsede) ortaya çıkan yeistir. Umutsuzluk ise güneşin doğuşundan batışına kadarki zamandır ki bu da tövbenin son anıdır.¹¹⁸ O zamanla birlikte kâfir bile iman eder. Bu sebeple Allah şöyle buyurmuştur: *O gün onlar, Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin ayetlerinden bir kısmı gelince önceden iman etmemiş olanların imandan bir fayda gelmez.*¹¹⁹ Müellif, burada geçmekte olan ‘ayet’ kelimesini ölüm meleği olarak almıştır.

Malatî, sorgu meleklerinin varlığını reddeden Cehmiyye’ye cevaben: Münker-Nekir meleklerini bize peygambere ilk tabi olanlar haber vermektedirler. Şu ayette de Allah, Münker ve Nekir’e değinmektedir: *Allah inananları, dünya hayatında ve ahirette sağlam bir söz*

¹¹³ el-Malatî, a.g.e., s. 94.

¹¹⁴ Sebe, 34/54.

¹¹⁵ Nisa, 4/18.

¹¹⁶ Furkan, 25/22.

¹¹⁷ En’am, 6/158.

¹¹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. 2, s. 254.

¹¹⁹ En’am, 6/158.

üzerinde tutar; zalimleri de saptırır. Allah dilediğini yapar.¹²⁰ şeklinde bir itirazda bulunmaktadır.¹²¹ Ayrıca Malatî, sorgu meleklerinin varlığına dair şu delilleri de zikretmektedir: Rivayete göre Resulullah (s.a.v.) Hz. Ömer’e: Fattaneyi kabir, yerleri kazıyıp dişleriyle sana doğru gelseler, yüksek sesle uyarıp gözleri şimşek gibi, sesleriyle yıldırım gibi çakarak yanlarında balyozla gelip de benim ailem onların üzerine toplansa sen nasıl olurdu diye sorunca, Hz. Ömer: “Ya Resulallah! Ben o gün de şimdi olduğum gibi mi (aklı başında) olacağım?” diye sordu. Hz. Peygamber: ‘Evet’ buyurunca Hz. Ömer: ‘Ben inşallah onlara kâfi gelirim’ dedi. Ubeyd bin Umeyr bu (fattaneyi kabir) “Münker-Nekir”dir dedi. İbn Abbas’dan rivayetle o, şöyle demiştir: “Kul kabrinde oturup kalınca kendisine ‘sen kimsin?’ denir. Eğer kul cennetlik biriye der ki: ‘Ben ölüsüyle dirisiyle Allah’ın kuluyum. Ben şahitlik ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur. O birdir ve hiçbir ortağı yoktur. Hz. Muhammed de O’nun kulu ve Resulüdür.’ diyecek. Bunun üzerine Allah’ın dilemesiyle kabrinde temize çıkacak, kendisine bir cennet elbisesi indirilip cennetteki yerini görecektir. Diğerine ‘Sen kimsin?’ denilir. Üç defa ‘Bilmiyorum’ der. Kendisine denilir ki ‘Üç defada da bilmedin’ bunun üzerine kaburgalarını sıkarcasına kabir kendisine daralır. Cehennemdeki yerini görür. Kabrinin etrafından kendisine yılanlar gönderilir ve onu yerler. Korkup bağırdıkça ateş veya demirden bir sopayla dövülür.”¹²²

Münker ve Nekir adlı meleklerin azap etmelerinin meleklerin yaratılış gayeleriyle ters düşeceğini ve onların zemmedilmesini gerektireceğini iddia edenlere ise Mutezili âlim Kâdî Abdülcebbar, “Kabirde bir azabın olması delillerle sabittir. Ortada bir azap varsa azap eden de olacaktır ve azap eden Allah Teâlâ olabileceği gibi, başkası da olabilir. Ayrıca melekler sevap, ceza, medih ya da zem içermeyecek makamdadırlar. Bu iki meleğin görevlendirilmesi de nasla sabittir. ” şeklinde cevap vermektedir.¹²³ Ayrıca işledikleri sebebiyle kabirde ve cehennemde azap göreceğini bilen her sorumluluk sahibi insan günahlardan kaçınmaya ve vacipleri yerine getirmeye çalışacaktır. Böyle bir durumdan haberdar olduğu halde gereğini yapmayan kişinin cezalandırılması ise bununla vazifelendirilmiş melek için bir lütuftur.¹²⁴

Kabirde Münker-Nekir tarafından sorgulanmanın varlığını kabul edenler, bu görüşlerini İbrahim suresi 27. ayete ve bazı rivayetlere dayandırdıklarını görmekteyiz. Bunlardan birkaçına daha yer verelim: Alkame b. Mersed haber verdiği göre Rasulullah şöyle buyurmuştur:

¹²⁰İbrahim, 14/27.

¹²¹el-Malatî, a.g.e., s. 94.

¹²²el-Malatî, a.g.e., s. 95.

¹²³Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûl’l-Hamse: Mu’tezile’nin Beş İlkesi (Mu’tezile’nin Beş Esasının Açılımı)*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, c. 2, s. 668.

¹²⁴ Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., c. 2, s. 666.

Müslüman kabirde sorguya çekildiğinde ‘Allah’tan başka ilah yoktur ve Hz. Muhammed O’nun elçisi, resulüdür.’ diyerek şehadet getirir. Allah Resulü, işte bu şahitlik ile ilgili olarak *Allah bu sağlam söze inananları hem dünyada hem de âhirette sağlam tutar; Allah zalimleri ise saptırır ve dilediğini yapar.*¹²⁵ ayetini zikreder.¹²⁶ Anlaşıldığı üzere ayette geçen sağlam söz, kabirdeki sorgulamasında Rabbi ve peygamberinden sorulan kimsenin kelime-i şehadet ile cevap vermesidir, sorulan soruları doğru cevaplandırmasıdır da diyebiliriz.

Ebu Abdillâh rahimehulâh dedi ki: “Bir kabrin başında durup namazı kılındıktan sonra mümin kişi kabre uzatılıp defnedildiğinde, sabit olan sorular bellidir. Müslümanların cemaatle kıldığı namaz kralın kapısında yardım dilemek için toplanan askerlerin durumu gibidir. İşte kabirde durup sabit olan sorulara cevap verecek kimsenin durumu da dizilmiş askerler gibidir. İşte bu saat, müminin meşgul olduğu saattir. Bu arada onu karşısına çıkacak bir sual korkusu ve fettâneyi’l-kabr denen Münker-Nekir fitnesi (sınavı) karşılar. O ikisinin soruları bir çıkışma/azarlama kabilinden olduğu için ve yaratılışlarındaki zorluktan ötürü Münker-Nekir *fettâneyi’l-kabr* diye isimlendirilmiştir. Onların Münker ve Nekir olarak adlandırıldıklarını pek göremezsiniz. Daha çok fettâneyi’l-kabr diye adlandırılırlar. Çünkü onların yaratılışı ne âdemoğlununkine, ne meleklerin yaratılışına, ne de kuşların, davarların, çıyanların yaratılışına benzer. Aksine bu ikisinin yaratılışı emsalsizdir. Allah, o ikisini müminlerin kalplerini sabitleyip kendilerine yardım etsin diye müminlere bir ikram olarak sunmuştur. Münafıkların ise örtüsünü kaldırıp diriltirmeden önce berzah âleminde azaba maruz kalıncaya kadar ayıplarını ortaya koyarlar. Onlar sadece müminler için ikramda bulunurlar. Çünkü düşmanların henüz yiyeceği kesilmemiştir. Onlar, hak ettikleri biçimde berzah âleminde de yeme içmeye devam etmenin yollarını ararlar.”¹²⁷ Bu rivayette zorlayıcı bir sınavdan geçirmeleri, münafık ve kâfirleri çok daha fazla hırpalaması, yapı bakımından farklılık arz etmeleri sebebiyle sorgu meleklerinin bilinen isimlerinden ziyade fettâneyi kabir olarak anılması, onların kabrin fitnelerinden olduğuna işaret etmektedir.

Hiz. Enes’ten rivayette Allah Resulü: “Kul kabre konularak, yakınları ayrılınca (onlar, geri dönerlerken ölen kimse dönenlerin ayak seslerini duyar.) iki melek gelir onu oturtarak şöyle sorarlar: ‘Muhammed (a.s.) denilen kimse için ne dersin?’ Mümin olanın bu soruya cevabı: “Ben şahitlik ederim ki o Allah’ın kulu ve elçisidir.” Melekler: “Şu cehennemdeki yerine bir bak! Allah, onu cennetteki bir yerle değıştirdi.” Adam baktığında her iki yeri de görür. Allah

¹²⁵ İbrahim, 14/27.

¹²⁶ Buhari, Sahih, Tefsir, 173, c. X, s. 38, Cenaiz, 86, c. III, s. 286.

¹²⁷ el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, s. 24.

ona cennetteki yerine bakan bir pencere açar. Kâfir ve münafık olana gelince onlar meleklerle bu sorunun cevabını bilmediklerini söylerler. ‘İnsanlar ne diyorlarsa biz de onu söylüyorduk.’ derler. Bunun üzerine melekler demir bir sopa ile kulaklarının arasına vururlar ve o öyle bir çığlık atar ki bunu kulağında ağırlık olan iki grup (insan ve cin) dışında yakındaki her şey işitir.”¹²⁸ İbn Teymiyye, kabir fitnesinden maksadın kişinin, rabbinden, dininden, peygamberinden sorguya çekilmesi olduğunu belirtmiş ve bu rivayeti zikretmiştir. Ona göre bu sorgulamanın ardından nimetler ya da azaplar vardır.¹²⁹ Bu rivayet ayrıca kabir azabına da delil olarak kullanılmaktadır.¹³⁰

Başka bir hadiste Esmâ bint. Ebî Bekr’den rivayetle Allah Rasulü şöyle buyurmaktadır: “Cennet ve cehennem de dâhil evvelce bana gösterilmemiş hiçbir şey yoktur ki, görmüş olmayayım. Bana sizlerin kabirlerde Mesih Deccâl (yüzünden çekilecek) fitnelere benzer yahut ona yakın bir imtihana uğratılacağınız vahyolundu”. Ravi burada Esmâ’nın bu ta’bîrlerin hangisini söylediğini bilmediğini ifade etti. (Kabre girince) her birinize gelinir ve: Bu zâta dair (Hz. Muhammed’e dair) bilgin nedir? diye sorulur. Mü’min ya da yakîn sahibi olan kişi -Râvî: Esmâ’nın hangisini rivayet ettiğini bilmiyorum, dedi-: ‘O, Muhammed’dir, Allah’ın elçisidir. Bize apaçık deliller ile doğru yolu gösterdi. Biz de davetine uyarak iman ettik ve ona tabi olduk’ diyecek. Bu cevap üzerine o şahsa: Yat da uyu; biz senin yakînen inandığını biliyoruz, denilecek. Kabirdeki kişi, münafık veya içinde şüphe olan biri ise -Râvî: Esmâ’nın hangisini dediğini bilmiyorum, dedi- o soruya karşılık: Ben bilmiyorum. Duydum ki insanlar bazı şeyler söylüyorlar, ben de onların söylediklerini söyledim diyerek cevap verecektir”.¹³¹ Bu rivayet de yine kabirdeki sorulara müminin rahatlıkla cevap verirken kâfirin ve münafığın cevap veremeyeceğini vurgulamaktadır.

İbn Kayyim el-Cevziyye de tüm bu rivayetler bağlamında kabir hayatının, azabın, sualin varlığını kabul etmektedir. O, Ebû Ömer b. Abdü’l-Ber’in kabirdeki sorgulamanın yalnızca mümin ve münafığı kapsadığı fikrini reddetmektedir. Buna İbrahim suresi 27. ayeti, bu ayetin geçtiği hadisleri ve kafirlerin ahirette hesaba çekileceğine dair daha başka ayetleri¹³² de delil getirerek sualin kafirleri de kapsadığını söylemektedir. Hadislerde kâfir/facirin de sorguya

¹²⁸ Buhari, Cenaiz, 67, c. III, s. 252, 253.

¹²⁹ Takıyyu’d-din Ahmed İbn Teymiyye (ö.728), *Akidetu’l-Vasitiyye: Vasitiyye Akidesi*, trc. Heyet, İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996, s. 20.

¹³⁰ İbrahim Canan, *a.g.e.*, c. 15, s. 309, 310.

¹³¹ Buhari, Küsûf, 10, c. II, s. 28.

¹³² Kasas, 28/65; Hicr, 15/92; A’raf, 7/6.

çekileceği belirtilmektedir. Ona göre mümin, münafık, kafir herkes sorgulanacak ve Allah müminlere sebat verip, münafık ve kafir olanları da doğru yoldan çıkaracaktır.¹³³

“Bu ümmete kabrinde hesap sorulacaktır, bana kabrinizde sorgulanacağınız vahyolundu.”¹³⁴ hadisini delil getirerek kabirdeki sorgulamanın sadece bu ümmete olacağını savunanlar vardır. Ebû Abdullah et-Tirmizi bunlardandır. İbnu'l Berr gibi bu konuda kesin bir şey söylemeyenlerin yanı sıra Kurtubî ve İşlibî gibi bazıları da sorgulamanın diğer ümmetleri de kapsadığını söylemişlerdir. İbn Kayyim, kabir sualinin yalnızca bu ümmet ile ilgili olmadığını, belki de önceki ümmetlerin de kabirde sorgulanacağını Hz. Peygamber'e bildirilmiş olabileceğini belirtmektedir.¹³⁵

Kabirde çocukların sorguya çekilip çekilmeyeceği meselesi de tartışılmıştır. Bu hususta Ahmed b. Hanbel'den iki rivayete değinilmektedir ki bunlardan biri mevkuf olarak nitelendirilen Ebu Hureyre'den nakille Hz. Peygamber'in bir çocuğun cenazesinde “Allah'ım sen onu kabir azabından muhafaza et!” diye dua ettiği rivayettir. Azap varsa orada sual de vardır. Ancak senette adı geçen Said b. Müseyyeb'in bu duayı Ebu Hureyre'den duyduğunu söylenmektedir. Diğer bir delil ise Ali b. Mabe'd'in Hz. Aişe'den rivayet etmiş olduğu, niçin ağladığı kendisine sorulduğunda Hz. Aişe'nin “Kabrin sıkıştıracağı şu çocuğa olan merhametinden ötürü ağlıyorum.” dediği rivayettir. İbn Kayyim, hadisi Ali b. Mabe'd'in İbrahim Ganevî'den, onun da meçhul birinden rivayet ettiğini belirtmektedir. Sorgulamanın çocukları da kapsadığını savunanlar Allah'ın çocukları soruları cevaplandıracak şekilde olgunlaştırdığını da söylemektedirler. İmam Eş'ari hadislerle desteklenen çocukların ahirette sorgulanacağı düşüncesinin kabirdeki sorgulamaya engel teşkil etmediği görüşündedir.¹³⁶ Taftâzânî, V. yy Hanefî fakihlerinden olduğu bilinen Ebû Şücâ'nın, kabir sorgusunun çocukları da kapsadığı fikrini benimsediğini belirtmektedir.¹³⁷

Çocukların kabirde sorgulanmayacağını savunanlar, çocukların risaleti tam anlamıyla akledemeyeceklerini, onlara kabirde akletme gücü verilse bile bilmedikleri bir şeyden sorgulanmalarının anlamsız olacağını ve ahiret sorgulamasının bundan daha farklı olduğunu delil getirirler. Ebu Hureyre'den gelen rivayete göre çocuğun cezalandırılması kabir azabına işaret etmez. Allah günahsızları cezalandırmaz. Burada hissedilen acı, ölünün arkasından

¹³³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitâbu'r-Ruh*, çev. Şaban Haku, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 113-115.

¹³⁴ Müslim, Cennet, 67.

¹³⁵ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 117, 118.

¹³⁶ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 119.

¹³⁷ et-Taftâzânî, *a.g.e.*, s. 235.

ağlayanlar sebebiyle duyduğu ızdırıp gibi farklı bir sebepten olabilir. Azap, cezadan daha geniş bir anlamı kapsar. Çocuğun cenaze namazının kılınması da onun azaptan korunması içindir. İbn Kayyim de bu görüşe katılmaktadır.¹³⁸ Kurtubî ve Hanefiler çocukların da hesaba çekileceklerini, Şafîiler ise mümeyyiz olmayan çocuklar için hesap olmayacağını belirtirler. Peygamber (s.a.v)'nin kabirde sorgulanmayacağı ise genel kabul edilen bir görüştür.¹³⁹

2. 3. Kabir Azabı ve Nimeti

2. 3. 1. Kabir azabının varlığını reddedenlerin delilleri

Nevbahtî, eserinde Mürcie'nin bir alt grubu kabul ettiği ve kurucusu Ebû Mihraz Cehm b. Safvân er-Râsibî es-Semerkindî (ö. 128) olan Cehmiyye'nin kabir azabını inkâr ettiğini kaydetmektedir.¹⁴⁰ İmam Eş'ari *Makalât*'ında fırkaların kabir azabı konusunda ihtilaf ettiklerini belirttikten sonra Mutezile ve Hariciler gibi bazılarının kabir azabını inkâr ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre Müslümanların çoğunluğu ise bu meseleyi ispat etmiştir. Bazılarının ise Allah'ın kabirde bulunan cesetlere değil ancak ruhlara azap ya da nimet vereceğini iddia ettiklerini söylemektedir.¹⁴¹ İmam Eş'arî *el-İbane*'sinde de Mu'tezile ve Kaderiyye'nin, inkâr edenlerin uğrayacakları kabir azabının varlığını reddederek sahabe ve tabiinin icmâsının olduğu bir konuya karşı çıktıklarını belirtmektedir.¹⁴² Malatî de Cehmiyye'nin kabir azabını inkâr ederek buna; *İlk tattıkları ölüm dışında, orada artık ölüm tatmazlar...*¹⁴³ ayetini delil getirdiklerini kaydetmektedir.¹⁴⁴ Kâdî Abdülcebbar, kabir azabını inkâr edenlerin "Eğer kabirde bir azap söz konusu olsaydı kabirleri soyanların ölen kimsenin bu haline şahit olması, ölünün vücudunda yara izlerinin olması gerekirdi." ya da "Herhangi bir mezara gömülmeyen, cesedi açıkta kalan birinin çektiği azaptan dolayı inlemesi ve bunun etraftan işitilmesi gerekirdi." şeklinde deliller ileri sürdüklerini söylemektedir.¹⁴⁵

¹³⁸ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 120.

¹³⁹ Canan, *a.g.e.*, c. 15, s. 310.

¹⁴⁰ Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (ö. 310), *Fıraku's-Şia: Şif Fırkalar*, çev. Hasan Onat ve dğr., Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 61, 62.

¹⁴¹ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn: İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Dalkılıç ve Aydın, İstanbul: Kalcı Yayınları, 2005, s. 312.

¹⁴² Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet: Eş'arî Akaidi*, trc. Ramazan Biçer, Gelenek Yayınları, 2010, s. 23.

¹⁴³ Duhan, 44/56.

¹⁴⁴ el-Malatî, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁴⁵ Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, c. 2, s. 666.

İbn Hazm, Basra Mu'tezilesi'nin ilk âlimlerinden olan Dırâr b. Amr el-Gatafânî'nin kabir azabını inkâr ettiğini ve bunun Hâricîlere ait bir görüş olduğunu söylemektedir.¹⁴⁶ Ayrıca kabir azabını reddedenlerin delillerini: *Rabbimiz! Bizi iki kez öldürdün, iki kez yeniden dirilttin. Hatalarımızı itiraf ediyoruz. Artık bir çıkış var mıdır?*¹⁴⁷ ve *Cansız nesneler iken size O hayat vermesine rağmen Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra O, sizi öldürecek, sonra da yeniden diriltecek, sonra O'na döndürüleceksiniz.*¹⁴⁸ mealindeki ayetler şeklinde zikretmektedir.¹⁴⁹

Kabir azabı ve nimetini reddedenlerin genel sebepleri şöyle sıralanabilir: Kabirlere bakıldığında ellerinde demir topuzlar olan meleklerin sorgulama yaptıklarına, kabrin daralıp genişlediğine, kabirde yılan, çıyan ya da ateşe dair herhangi bir iz görememek; kabirde parçalanmış olan kemiklerin birleştirilip sorguya çekilmesinin akla uygun olmaması.¹⁵⁰ Ayrıca nimet ve azabı reddedenler, bunların iman edilmesi, sakınılması çok önemli hususlar olması halinde Kur'an'da kendilerinden bahsedilmesi kaçınılmaz konulardan olması gerektiğini, Kur'an'da olmamasının bir delil kabul edildiğini savunmaktadırlar.¹⁵¹

Subkî, kabir azabını Cehmiyye ve Mu'tezilenin inkâr ettiğini belirtmektedir. Onlar diyorlar ki: Bizim gördüğümüz gibi ölmüş olan kimse herhangi bir acı çekmemektedir. Dolayısıyla görmediğimiz yer (kabir) için de durum aynıdır. Yine diyorlar ki: Ölünün üstüne bir kıl koysak da üzerinden çok zaman geçse de o kıl yerinden oynamaz. Şayet o kıl kabir azabından dolayı etkilenirse yeri de değişir.¹⁵² Taftâzânî de Mutezile ve Rafiziyye'den bazılarının ölen kimsenin cansız bir varlık haline gelmesi ve azabın ancak canlılık halinde geçerli olabileceği gerekçesiyle kabir azabını inkâr ettiklerini belirtmektedir.¹⁵³

Tehânevi, ahiret ve kabir ahvali, cennet-cehennem, sırat ve mizan gibi şeylerin manasını inkâr ederken aslında meleklerin ve cinlerin varlığını inkâr ettiklerini söyledikten sonra kendilerine Şafii âlimlerce reddiyeler yazılan ilk dönem Mutezilesinden nakledilen bir takım

¹⁴⁶İbn Hazm (ö.1064), *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, c. 3, s. 86.

¹⁴⁷ Mü'min, 40/11.

¹⁴⁸ Bakara, 2/28.

¹⁴⁹ İbn Hazm, *a.g.e.*, c. 3, s. 86.

¹⁵⁰ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 83.

¹⁵¹ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁵² İvâd Mahmud İvâd Sâlim, *Akidetu'l İmami's-Subkî ve Mevkifuhu min Müteahhiris's-Selefiyye ve'l-Mu'tezile* (doktora tezi), nşr. Daru'l-İmami'r-Râzî, 2017, s. 409.

¹⁵³ Taftâzânî, *a.g.e.*, s. 237.

şüphelerden bahsetmektedir. Onların kabir konusunda ortaya çıkan şüpheleri şöyledir: Kabirde bedende ruh yokken nasıl olur da elem ve rahatı algılar? O kulaksız nasıl iştir?¹⁵⁴

Kabirde bir azap ya da nimetin var olabileceğini kabul etmeyenlerin delilleri incelendiğinde onların; bu meseleye dair açık bir ayetin bulunmaması, ilgili hadislerin âhâd haber ya da zayıf rivayetler olması ve akılla temellendirilemeyen gaybi bir nitelik taşıması yönüyle meseleyi reddettikleri görülmektedir.

2.3. 2. Kabir azabının varlığını kabul edenlerin delilleri

el-Belhî, Ebû'l-Huseyn'den gelen bir rivayette, Ebû'l-Huzeyl ve Bîşr bin el Mu'temer'in şöyle dediğini nakleder: "Kabir azabının iki nefha arasında olması caizdir. Çünkü Yüce Allah, sûra üfürüldüğü zaman yerde ve göklerde dilediği hariç herkesin öleceğini haber vermiştir. Dolayısıyla bu durumda Münker-Nekir'in gelip kabirlerinde kâfirlere azap etmesi mümkündür. *Sura üflenince, Allah'ın dilediği bir yana, göklerde olanlar, yerde olanlar hepsi düşüp ölür. Sonra sura bir daha üflenince hemen ayağa kalkıp bakışır dururlar.*"¹⁵⁵ Ancak Belhî, bunu Dırar, Bîşr el-Merîsî ve Yahya bin Kâmil'in inkâr ettiği nakledilmiştir. Cebriyye'den birinin ölmüş kişinin kabirde azap göreceğini tecviz edip kişi ölü olduğu halde kendisine gelen azabı, rüyasında çarmıha gerilmiş kişi gibi hissedeceğini söylediği anlatılır. Belhî, bunun tuhaf bir söz olduğunu beyan etmektedir.¹⁵⁶ Belhî, burada Mutezile'den bir kısım âlimin kabir azabını ispat ederken bir kısmının da inkâr ettiğini söylemektedir.

Hâkim et-Tirmizi'de geçen bir rivayet şöyledir: ...Berzah günü olduğunda günah ve kötülüklerle kazanılan kirlerin azabı gelir ve bu esnada onun abdesti yetişir ve onu ateşten korur. Meymune (r.a.): "Ya Rasulallah! Bize kabir azabından nasıl kurtulacağımızı bildirir misin?" deyince Rasulullah (a.s.) buyurdular ki: "İdrardan bir şey isabet ederse, kişi onu suyla yıkasın. Eğer isabet etmeyip o görülmezse onu temiz bir toprakla silsin."¹⁵⁷ rivayeti de idrardan sakınmamanın kabir azabına sebep olduğuna ve abdestin de kabir azabından koruduğuna işaret etmektedir.

¹⁵⁴Muhammed Eşref Ali et-Tehânevî, *el-İntibâhâtü'l-Müfîde fî Halli'l-İştibâhâtî'l-Cedîde*, çev. Nuru'l-Beşir Muhammed Nuru'l-Hak, Mektebetu Daru'l-Ulum, 1429 (h), s. 163.

¹⁵⁵Zümer, 39/68.

¹⁵⁶Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî (ö. 319), *Kitâbu'l-Makâlât*, thk. Râcih Kürdî ve Abdülhamid Kürdî, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018, s. 404.

¹⁵⁷el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, s. 37.

İmam Eş'ari, kabirde bir hayatın, sorgulanmanın, azap veya nimetin olduğu hususunda Selef ulemasının icmâ halinde oldukları fikrindedir. Ona göre Allah'ın rahmet ettiği kişiler kabirde sorulacak soruları doğru bir şekilde yanıtlarlar ve ölümün acısını hissetmezler. *Orada ilk/tek ölümden başka herhangi bir ölüm tatmazlar.*¹⁵⁸ ayetinden de Allah'ın lütufta bulunduğu kimselerin kabirde diriltildikten sonra ölüm acısını bir daha yaşamayacakları anlaşılmaktadır.¹⁵⁹ İmam Eş'arî de kabir azabını inkâr edenlere itiraz olarak bazı hadis ve ayetleri zikretmiştir. Hz. Peygamber'in kabir azabından Allah'a sığınılmasını önerdiği ve "Eğer dayanabilseydiniz Allah'tan kabirden benim duymuş olduğum sesleri size de duyurmasını isterdim."¹⁶⁰ hadisine yer vermiştir. Firavun ve yandaşlarının azaba düşer olacağına dair ayeti¹⁶¹ delil olarak sunduktan sonra Eş'arî, *Etrafınızdaki bedevîler arasında münafık olanlar var. Medine halkı içinde de ikiyüzlülüğü karakter edinmiş olanlar var. Sen onları bilmezsin; onları biz biliriz. Onları iki kere cezaya çarptıracağız, ayrıca bundan çok daha şiddetli bir azaba da itilecekler.*¹⁶² ayetinden anlaşılması gerekenin dünyada kılıç korkusu, ahirette kabir azabı olup en şiddetli azabın ise cehennem ateşi olduğunu söylemektedir. *Allah için öldürülenleri asla ölü zannetme! Bilakis onlar diridirler; Allah'ın, lütfundan kendilerine bahsettikleriyle mutlu bir şekilde Rableri indinde rızıklara muhatap olmaktadırlar. Peşlerinden gelecek ve henüz kendilerine kavuşmamış olanlara da hiçbir tasa ve endişe olmadığı müjdesinin mutluluğunu duymaktadırlar.*¹⁶³ ayetini de kabirdeki nimetlendirilmeye delil olarak sunan Eş'ari ayette bahsedilen kimselerin de henüz kendilerine katılmamış olan, ölmemiş ve öldürülmemiş kimseler olduğunu belirtmektedir. Bu da ancak bu dünyada olabilir.¹⁶⁴

Hiz. Aişe (r.a.)' den bizlere ulaşan rivayete göre Hiz. Peygamber (s.a.v.) "Allah'ım kabir azabından beni koru." diye dua ederdi. Yine Hiz. Aişe (r.a.) anlatıyor: "Bir gün bana Yahudi bir kadın gelip 'kabir azabının idrar sıçramasından olduğunu' söyledi. Ben de: 'yalan söylüyorsun' dedim. Kadın da 'hayır bilakis doğru söylüyorum, ben deriler ve giysiler ödünç alırım' dedi. O arada Resulullah içeri girip yüksek sesle konuşmaları duyunca 'ne oluyor burada?' dedi. Kadının dediklerini kendisine söyleyince 'doğru söylemişsin' buyurdu. Resulullah ne zaman namaz kılsa hemen ardından şöyle dua ederdi: 'Ey Cebrail'in, Mikail'in

¹⁵⁸ Duhân, 44/56.

¹⁵⁹ el-Eş'arî, *el-İbane*, s. 151.

¹⁶⁰ Müslim, Cennet, 67, 68.

¹⁶¹ Mümin, 40/46.

¹⁶² Tevbe, 9/101.

¹⁶³ Âl-i İmran, 3/169, 170.

¹⁶⁴ el-Eş'arî, *el-İbane*, s. 107, 108.

ve İsrâfîl'in rabbi beni cehennemden ateşinden ve kabir azabından koru.”¹⁶⁵ ayet ve hadislerini Malatî, kabir azabının varlığına delil olarak zikretmektedir.¹⁶⁶

“Kim Allah katındaki derecesini ve kıymetini bilmek istiyorsa kalbinde Yüce Allah’a nasıl bir yer verdiğine ve itibar ettiğine baksın...”¹⁶⁷ şeklinde başlayan hadisin devamında “Sonra kul, bilir ki işlediği her salih amel, cennette bir nimet, kabirde bir genişlik ve rahatlık sebebidir. Aynı şekilde her kötü amel ve çirkin davranış için ahirette bir azap, berzahta bir sıkıntı ve ateşte bir mekân vardır. Yani oradaki azap, dünyadaki amellere göre bölünmüş ve tayin edilmiştir.”¹⁶⁸ buyrulmaktadır. Bu rivayetler kabirde bir azap ve nimetin varlığından bahsetmenin yanında kişinin dünya hayatının kabir hayatını da şekillendireceğine işaret etmektedir. Bir başka rivayet de şu şekildedir: “Kulun yakîni güçlenince şunu net olarak bilir ki yaşadığı ve eğitimine bağlı bulunduğu manevi hayatı için bir sebep kılınan vakitler, berzahta da karşısına gelecektir. Ahiret günü ise cennete girdiği zaman dünyada geçirdiği vakitler içinde kazandıklarının karşılığı kendisine verilecektir...”¹⁶⁹

Her kişinin rızkının hem dünyada hem de ahirette devam edeceğine dair bir rivayet de şöyledir: ...Onun karnında iken yemeğin özü annesinden çocuğun karnına geçer ve işte böylece hayatta kalır. Ta ki Yüce Allah, onun çıkması için meleği gönderip annesiyle bitişik olan bağını kesinceye kadar. O, dünyaya girince rızkını dünyadan elde eder. Dünyadan çıkınca da ahirete kadar dünyadan elde ettikleri son rızkı olur. Ancak ahirete girerse onun rızkı berzah âlemindendir. Tıpkı dünyada iken çeşitli gayretlerle rızkını elde ettiği gibi. Bu şekilde berzah âleminden çıkıp kıyamete gittiği zaman da oradaki konumu ve durumuna göre rızkı devam edecektir. Dolayısıyla buradaki konumdan da çıkıp cennet veya cehenneme intikal ettiğinde de rızkı ona göre olacaktır.¹⁷⁰ Bu rivayete göre berzah âleminde rızkın devam ettiği anlaşılmaktadır.

Rivayete göre şöyle denilmiştir: “Kim ki az bir rızıkla Allah’tan razı olursa Allah da onun az bir ameline razı olur.” Bazı âlimlerimiz de şöyle demişlerdir: “Ölürken bir âlim olarak bildiğimiz ve cennetteki makamlarına baktığını kabirlerinde de cennet rahatlığıyla sabah akşam rızıklandıklarını düşündüğümüz kimseler, aslında berzahta sıkıntı ve keder içerisindeyler.

¹⁶⁵Müslim, Cenaiz, 30.

¹⁶⁶el-Malatî, a.g.e., s. 94.

¹⁶⁷ Deylemî, *Firdevsü'l-Ahbâr*, 5565; Taberânî, *es-Sağîr*, 176; Heysemî, *Mecmau'z-Zevaid*, I, 186.

¹⁶⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., I, 180.

¹⁶⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., I, 178.

¹⁷⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 330.

Denilse ki: ‘Onların amelleri neydi?’ Buna cevap olarak: ‘Onlar Müslümanlardı.’ denir. Fakat onlar, kendi paylarına düşen nasibe razı olup tevekkül etmediler.¹⁷¹ Bu rivayetlerde dünyada kendisine verilen rızka razı olan kimselerin berzahta rızıklandırılacağı ve dünyada iken kendisine verilen nimetlere kanaat etmeyenlerin ise berzah âleminde sıkıntı içerisinde olacakları söylenmektedir.

Mutezilenin kabir azabını inkâr ettiğini söyleyen pek çok âlim bulunmaktadır. Ancak Mutezilî bir âlim olan Kâdî Abdülcebbar’ın bunu reddettiğini görmekteyiz. Zira o, Mu‘tezile’nin kabir azabını inkâr ettiğini iddia eden İbnü’r-Râvendî’ye cevaben Mu‘tezile’den ayrılarak Cebriyye’ye katılan Dırâr b. Amr’ı istisna ederek Mutezile’nin genel anlamda kabir azabını kabul ettiğini söyleyerek eserinde *el-menzile beyne’l menzileteyn* esasının yer aldığı başlığın altında bu görüşü delillerle temellendirmeye çalışmıştır. Kâdî Abdülcebbar, öncelikle kabir azabının ayetle sabit olduğunu ifade etmekte ve şu ayetleri zikretmektedir: *مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأَذْخَلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا* *Hataları sebebiyle suda boğuldular, bunun hemen ardından ise ateşe atıldılar, kendilerini Allah karşısında muhafaza edecek destekçiler de bulamadılar.*¹⁷² ayetindeki ‘fe’ edatı takip etme, ardından gelme manasındadır. Boğulmanın hemen ardından ateşe atılma, ancak kabirdeki bir cezalandırılmaya işaret etmektedir. Bir diğer ayet ise *Bu azap, onların sabah akşam içine atılacakları ateştir.*¹⁷³ mealindeki ayettir. Bu ayetin kabir azabına delaleti kesin olmakla beraber buradaki azap, özellikle Firavun ve yandaşlarını kapsamaktadır. *Ey Rabbimiz! Bizi iki kez öldürdün, iki kez de dirilttin. Suçlarımızı itiraf ediyoruz. Artık bir çıkış var mıdır?*¹⁷⁴ mealindeki ayet ise geneli kapsamaktadır. İki kere öldürme ve diriltmelerden biri kabirde azap ya da nimete mazhar olma şeklindedir.¹⁷⁵

İki ölümden biri için nutfenin insana dönüşmesi olduğunu iddia edenlere itiraz olarak Kâdî, ölüm için bir hayatiyetin olması gerektiğini nutfenin ise insan olana kadar pek çok aşamadan¹⁷⁶ geçtiğini ve en sonunda ancak bir hayatiyet kazandığını söylemektedir. Kâdî Abdülcebbar, kabir azabına Hz. Peygamber’in kabirde azap gören iki kişinin büyük günah sebebiyle değil söz taşıma ve idrardan kaçınmama sebebiyle azap gördüğünü beyan ettiği hadisini de delil getirmektedir. Kabir azabının cansız bedene olması muhal olduğundan kabirdekinin diriltilmesi ve akıl sahibi olması elzemdır diyen Kâdî, ölen kimsenin yakınlarının

¹⁷¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *a.g.e.*, II, 65.

¹⁷² Nuh, 71/25.

¹⁷³ Mümin, 40/46.

¹⁷⁴ Mümin, 40/11.

¹⁷⁵ Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, c. 2, s. 662.

¹⁷⁶ Mü’minun, 23/14.

başında ağlaması sebebiyle azap göreceğine dair gelen rivayeti için bir başkasının hatası sebebiyle azap olunmasının zulüm olacağını söylemektedir. Ancak bir cahiliye âdeti olan ardından ağlanılmasını vasiyet etmesi durumunda ölen kimse azap görecektir. Münker ve Nekir isimli iki melek tarafından kabirde bir sorgulamanın varlığını kabul eden Kâdî, bu sorgulama sonrasındaki azap ve müjdeyle ilgili bilgilerin ancak nasla bilinebilecek hususlar olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁷ “Eğer kabirde bir azap söz konusu olsaydı kabirleri soyanların ölen kimsenin bu haline şahit olması, ölünün vücudunda yara izlerinin olması gerekirdi.” ya da “Herhangi bir mezara gömülmeyen, cesedi açıkta kalan birinin çektiği azaptan dolayı inlemesi ve bunun etraftan işitilmesi gerekirdi.” şeklindeki itirazlarla kabir azabını reddedenlere karşı Kâdî Abdülcebbar, Allah’ın maslahat sebebiyle ölen kimseye yapılan azabı saklamasının mümkün olabildiğini söyleyerek yanıt vermektedir. Yine burada da azap ve nimete muhatap olunacak berzahın iki surun arasına ertelenmiş olabileceğini kuvvetli bir görüş olarak zikretmektedir.¹⁷⁸

İbn Hazm da Ehl-i Sünnet’in, Bağdat ekolünün kurucusu Bısr el-Mu’temir, Basra ekolünden Cübbâî ve diğer Mu’tezile mensuplarının kabir azabının hak oluşunu kabul ettiklerini belirtmektedir.¹⁷⁹

İbn Teymiyye, kabirdeki sorgulamadan sonra ölünün azap veya nimete muhatap olacağı ve bu halin kıyamete kadar devam edeceği görüşündedir.¹⁸⁰ Ona göre kabir hallerinin her biri gibi nimet ve azap da gaybi meseleler olup bunlara iman etmek, ahiret gününe tam olarak iman etmenin bir gereğidir. Filozoflar ve Mutezile bunu reddederek haktan uzaklaşmıştır. Firavun hakkında gelen ayet¹⁸¹ ve *Günahlarından dolayı boğuldular ve ateşe atıldılar..*¹⁸² ayetleri de kabir azabı ve nimetinin varlığının delilleridir. *Vasitiyye Şerhi*’nde kabrin cennet bahçelerinden bir bahçe veya bir cehennem çukuru olduğuna dair gelen rivayet de kabir azabının varlığına delil olarak verildikten sonra, hadisın Taberani’de geçen şekli esas alınarak senette bulunan Muhammed b. Eyyub b. Suveyd’in zayıf ravi olması sebebiyle hadisın de zayıf olduğu kaydedilmiştir.¹⁸³

Kabirdeki azap ve nimeti reddedenlere cevaben şunlar söylenmektedir: Hz. Peygamber’in aklın kabul edemeyeceği bir şeyden haber vermesi düşünülemez. Bu meseleler

¹⁷⁷ Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, c. 2, s. 666.

¹⁷⁸ Aynı yer.

¹⁷⁹ İbn Hazm, *a.g.e.*, c. 3, s. 86.

¹⁸⁰ İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁸¹ Mümin, 40/46.

¹⁸² Nuh, 71/25.

¹⁸³ Eryarsoy, *a.g.e.*, s. 145.

gayb ile ilgili olduğundan nakille sabittir. Sağlam akıl ise yalan haber olmadığı sürece gelen nakli haberi doğrular. Kaderiyye, Mürcie, Hariciyye, Mûtezile, Cehmiyye, Rafiziyye gibi mezhepler ancak Allah ve Resulü hakkında kötü bir anlayışa sahiptirler. Dünyada iken ruhlar cesetlere uyum sağlayarak onun elem ve sevincini hissederler. Berzahta da cesetler nimet ve azap içinde olan ruhlara uyar ve bunları hissederler.¹⁸⁴ Allah, ahiretle ilgili meseleleri gaybdan saymış, buna iman eden müminleri de diğer insanlardan ayrı tutmuştur. İnsanın bu dünyada iken gördüğü gayb âleminin ilk aşaması, ölüm meleklerinin ruhunu teslim almaya geldiği andır. Ruh bedenden çıktıktan sonra öldüğünü idrak edemez bir halde yıkanmasını ve kefenlenmesini seyreder. Ruh latif bir nitelikte olduğundan kabre konulan bedenle irtibata geçmesi zor değildir. Ruh için olan kabrin genişlemesi veya daralması, kemiklerin sıkılması halini beden de hisseder. Bir kabir soyucunun kabri açtığında bedeni olduğu gibi bulması onun sıkılmadığı anlamına gelmez. Kabirdeki bahçe ve ateş de dünyadaki ile kıyaslanamaz. Bunların insanlar tarafından hissedilmemesinden ziyade yan yana olan kabirlerin biri cennete biri cehenneme baksa bunların diğeri tarafından hissedilmemesi daha dikkat çekicidir. Kabirde olan azabı herkes bilemez. Allah dilediğine bildirir. Nitekim Hz. Peygamber'in kabirdeki vaziyetlere şahit olduğuna dair rivayetler mevcuttur.¹⁸⁵

Subkî, kabir azabı ve nimetinin ispatı konusundaki sözlerin hak olduğunu, bunların işitmeye (rivayete) dayalı, aklın alamayacağı meseleler olduğunu ifade etmektedir. Ona göre biz bunun mümkün oluşunu akıldan soyutlasak bile bu bizzat olabilecek bir şeydir. Çünkü Allah'ın kudreti onu kapsar. Ancak bu meselenin delili sem'îdir, yani rivayetlere dayalıdır. Dolayısıyla bir kimse onu inkâr ederse akıl ve görme deliline dayanmış olur. Fakat Subki akla dayandırılması doğru olmayan bu düşünceyi eleştirmektedir. O, bunu zayıf bir aklın ürünü olarak görmektedir. Aklın almadığı bir şeyi hemen inkâra yeltenmemek gerekir. Eğer Mu'tezile ve Cehmiyye topluluğu bunları anlamada akılı kıt olmasaydı inkâra kalkışmaz ve bu konudaki sahih rivayetlere inanır ve doğrularlardı.¹⁸⁶ Ayrıca berzah âleminin ispatı konusundaki sağlam ve güvenilir delil, rivayete dayalı sahih delillerdir. Bunun idrak ve akıl eksikliğinden ötürü inkâr edilmesi gerekmezdi. Örneğin biz dünyamızda rüyasında şiddetli içerikler veya bolca nimetler gören bir kişinin hareketlerinin gayet sakin olduğunu görebiliyor ve ahvalinden herhangi bir şey bilmiyoruz. Kabir âlemi de kendine özgü kuralları olan bir âlemdir. Çoğu zaman biz hata yaparak şöyle diyoruz: Biz cesedin kabre konulduğunu görüyoruz da orada nimet ve azaptan

¹⁸⁴ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 83-85.

¹⁸⁵ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 86-88.

¹⁸⁶ İvâd Mahmud, *a.g.e.*, s. 408, 409.

hiçbir eser görmüyoruz. Yine çoğu zaman kabirdeki teşhizatı uğraşıp dünyadaki gelişmiş teşhizatla ifade etmeye çalışıp hata yapıyoruz. Hâlbuki bu teşhizatlarla biz sadece dünyamızı düzeltiyoruz. Bunlar zaten onun için geliştirilmiş şeylerdir. Bunlar berzah âlemini ıslah etmek için değildir ve onun için bir hazırlık değildir. Onun için kabirdeki olup bitenleri ve teşhizatını aklın, idrakin almayıp durması şaşılacak bir şey değildir. Çünkü dünyamızın ve aklımızın teşhizi, bizi dünyamızdaki eşyayı anlamaktan aciz bırakırken nerede kaldı ki diğer âlem hakkında aciz bırakmasın. Şüphesiz kabir âlemi, kendine özgü kıstasları ve kuralları olan, zaman ve mekân kavramlarının (bildiğimiz gibi) olmadığı bir âlemdir. Bunun içindir ki dünyevi kıstaslarla ölçülmemesi akli ve hissi araçların bu konuda kullanılmaması gerekir.¹⁸⁷

Ehl-i Sünnet'in cumhurunun kabir azabı hakkında itimat ettiği sem'i delillerin bazılarını şöyle toplamak mümkündür:

- 1- ... Onlara iki kere azapta bulunacağız. Sonra da bundan daha şiddetli bir azaba itileceklerdir.¹⁸⁸ Yani biri kabirde, diğeri kıyamette olacaktır. Dünya azabı ise bir şey değildir. Yani kabir, ahiret ve ahiret azabı yanında azap sayılmamaktadır.
- 2- Yemin olsun ki dönmeleri için biz onlara en şiddetlisinden evvel (dünyadaki) daha yakın olan azabı muhakkak tattıracağız.¹⁸⁹ ayetidir ki bununla kastedilen tattırılacak azabın kabir azabı olduğudur. Çünkü o, ahiretteki azaptan daha aşağıdır.
- 3- Muhakkak zulmedenlere, bundan başka bir azap da olacaktır. Ancak çoğu bilmez.¹⁹⁰ Buradaki azaptan murat yine kabir azabıdır.
- 4- Onlar sabah akşam o ateşe arz olunurlar. Kıyametin koptuğundaysa: Firavun ve yandaşlarını azabın en şiddetlisine atın (denilecek)!¹⁹¹ Kıyamet henüz kopmadığına göre onlar sabah akşam kabir azabı görmektedir. Subkî, buradaki ateşin kabir ateşi olduğunu söylemektedir.
- 5- Onlar (Nuh'un kavmi), günahları sebebiyle tufanda boğuldular; ardında da ateşe atıldılar, kendilerine Allah'ın dışında herhangi bir destekçi de bulamadılar.¹⁹² Nuh kavminin helak olup ateşe girdiklerini ifade eden bu ayetteki “fe” harfi tertip ve takip

¹⁸⁷ Aynı yer.

¹⁸⁸ Tevbe, 9/101.

¹⁸⁹ Secde, 32/21.

¹⁹⁰ Tûr, 52/47.

¹⁹¹ Mümin, 40/46.

¹⁹² Nuh, 71/25.

(yani olayın peş peşe olduğunu) bildirmektedir. Yani buradaki ateşe girmelerinden maksat kabir ateşinin içine girmelerdir.

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Neccaroğullarına ait bir hurma bahçesinde yer alan bir kabirden sesler duymuş ve şöyle buyurmuştur: “Ölülerinizi defnetmemenizden endişelenmesem Allah’a size kabir azabını işittirmesi için dua ederdim.”¹⁹³ Bu hadis, aslında kabirdeki azabın varlığına işaret etmekle beraber Allah’ın dilediği kimseye bunu duyurabileceğini de göstermektedir.

Tehânevî, bedende bir miktar ruhun bulunmasının, onun dünyadan ve berzahtaki bir etkileşimin altında kalmadan elem ve nimeti idrak etmesini sağlayabileceği görüşündedir. O, bu durum için şöyle bir misal vermektedir: Anlatıldığına göre bir adam idrarını yapamadığı için tedaviye ihtiyaç duyar, onu uyuturlar ve hiçbir acı çekmez ancak kendisinde bir nefes daralması görülür fakat bu da onu harekete geçirmez. Aynen bu örnekte olduğu gibi kabirde de beden belki elem ve rahat hissetmez de bilakis ruh kendi yerinde bunu hisseder. Ayrıca kulaksız işitmek, dilsiz konuşmak meselesini aklın anlaması için alet edavata gerek yoktur. Kaldı ki bunlar gayet normal şartlardır. Bununla ilgili belirgin hükümler vardır ve üstelik bu dünyanın şartları ile diğer dünyanın şartları farklı olabilir. Tıpkı bu dünyada ruh ile beden birliktedir elem duymasının mümkün olduğu gibi. Zira orada da buradakilere benzeyen aletler olabilir.¹⁹⁴

Ömer b. Hattab (r.a.)’dan gelen rivayette, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ölü, üzerinde edilen niyâhat (sesli ağlamak) ile ta’zib edilir.”¹⁹⁵ Bu hadis üzerine farklı yorumlar yapılmıştır. İçlerinde İmam Şafii’nin de yer aldığı bir grup âlim ölen kimse hayatta kalanların ardından ağlamalarını vasiyet ederse bu ölüye ta’zib edileceğini söylerler. Cumhura göre ölenin vasiyeti olmadığı halde ardından kalanların ağlaması ile ölü azap görmez. Çünkü ayette *Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez.*¹⁹⁶ buyrulmaktadır. İbn Hazm’ın da içinde bulunduğu bir grup ölünün yakınlarının ağlarken saymış oldukları zulüm ve haksızlık içeren vasıflarından dolayı ancak azap göreceğini belirtmektedir. Bazı âlimler sesli ağlanması sebebiyle meleklerin kınaması şeklinde bir ta’zibden bahsederken Taberi’nin de aralarında

¹⁹³ Müslim, Cennet, 17; Nesai, Cenaiz, 114.

¹⁹⁴ Tehânevî, a.g.e., s. 164, 165.

¹⁹⁵ İbn Mâce, Cenaiz, 54; Buhârî, Cenaiz: 32; Ebû Dâvûd, Cenaiz: 25; Tirmizi, Cenaiz, 24.

¹⁹⁶ Fâtır, 35/18.

bulunduğu bazı âlimler de ölünün dirilerin yüksek sesli ağlamalarından dolayı elem duymalarını ta'zib olarak isimlendirmişlerdir.¹⁹⁷

Berzah âlemindeki nimetleri genel anlamda şöyle saymak mümkündür: “Kabirde sorulacak olan sorulara cevap veren müminlerin kabrinin genişlemesi ve rahatlaması,¹⁹⁸ Hz. Peygamber’in kılacağı namaz ve edeceği dua ile kabrin karanlığının giderilmesi,¹⁹⁹ mümine kabrinde cennetten bir kapı açılması ve sabah akşam yerinin kendisine gösterilmesi,²⁰⁰ müminin kabrinin cennet bahçelerinden bir bahçe olması,²⁰¹ kabirde mümin kişiye salih amelinin arkadaşlık etmesi, müminin rızkının devam etmesi.”²⁰²

Kabirde iman edenler için nimetler olduğu gibi günahkâr kimseler için azap da vardır: Kabrin cennet bahçesi yahut cehennem çukuru olabileceğine dair gelen rivayet²⁰³, Peygamber Efendimiz’in hayvanların sesleri işitebileceği derecede şiddetli bir azaptan bahsetmesi²⁰⁴, hendek günü ikindi namazını kılmaktan alıkoyan müşriklerin kabrinin ateş ile dolmasını talep etmesi²⁰⁵, pek çok kez kabir azabından Allah’a sığınılmasını tavsiye etmesi²⁰⁶ kabirde bir azabın var olduğuna delil olarak kullanılmaktadır. Kâfir ve münafıkların kabirde azap göreceklerine dair birçok hadis mevcuttur.²⁰⁷ Müminlerin kabirlerinde azap göreceğine işaret eden başka rivayetler de vardır. Bazı rivayetlerde müminlerin berzahta azap çekmesinin ahiret azabını hafifleteceği belirtilmiştir. Müminlerin kabir azabı çekmelerine sebep olan şeylerden en bilineni koğuculuk yapmak ve idrardan sakınmamaktır.²⁰⁸ Peygamber Efendimiz’in kabrin başına yaş dal dikmesi²⁰⁹ ve ölen müminin azabının dindirilmesi için namaz kılarak dua etmesi²¹⁰ de kabir azabını önleyen uygulamalar olarak hadislerde zikredilmektedir.

¹⁹⁷ Hatipoğlu, *a.g.e.*, c. 4, s. 458, 459.

¹⁹⁸ Müslim, Cennet, 17; Tirmizi, Cenaiz, 71.

¹⁹⁹ Buhari, Cenaiz, 65; Müslim, Cenaiz, 23.

²⁰⁰ Buhari, Cenaiz, 86; Müslim, Cennet, 17.

²⁰¹ Tirmizi, Kıyamet, 14.

²⁰² Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 377-395.

²⁰³ Buhari, Cenaiz, 88.

²⁰⁴ Nesai, Cenaiz, 115.

²⁰⁵ Müslim, Mesacid, 35; İbn Mâce, Salat, 6.

²⁰⁶ Müslim, Cennet, 17; Mesacid, 25; Kader, 7; Cenaiz, 26; Buhari, Cenaiz, 84.

²⁰⁷ Buhari, Cenaiz, 66; Cenaiz, 85; Cenaiz, 32; Cenaiz, 85.

²⁰⁸ Buhari, 218; Müslim, 292.

²⁰⁹ Buhari, Cenaiz, 88.

²¹⁰ Buhari, Ezan, 149.

3. BERZAH ÂLEMİNİN KEYFİYETİ

Berzah âleminin ölen kimselerin çoğunlukla bulundukları yere nispetle kabir ahvâli olarak değerlendirildiği dikkate alındığında kabirdeki nimet ve azabın ruha mı bedene mi olacağı meselesi ortaya çıkacaktır ki buna dair yaklaşımlar şu iki başlıkta toplanabilir:

- Kabirde azap ya da nimetin varlığı kabirde bir hayat olmasına bağlıdır: Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu, dünyadaki hayata denk olmasa da kabirde bir hayat olacağı ve ruhun bedene iade edileceğini iddia ederken Mutezile, ölen kişiye hayat verilmeyeceğini savunmaktadır. Kabirdeki ahvâlinin nasıl olacağına dair ise dört görüşten bahsedilebilir: 1. Selef ve bir kısım âlim bu hayatın nasıl olacağına dair görüş beyan etmeyip bunun Allah'ın bileceği bir iş olduğunu ifade etmektedir. 2. Bazıları kabirdeki azap ya da nimetin bedenle idrak edileceği görüşündedirler. 3. Bazı âlimler kabirdeki hayatın ruhi olduğunu savunmaktadırlar. Buna Peygamber Efendimiz'in Miraç hadisesinde diğer peygamberlerin ruhlarıyla karşılaşmasını²¹¹ delil getirmektedirler. Mutezile, İbn Hazm, İbn Mürre ve birçok kelamcının bu görüştedir.²¹² 4. Âlimlerin çoğunluğuna göre ölen kimse kabirde hem bedeni hem de ruhi bir hayat yaşayacaktır.²¹³ Ancak ruhun bedene iadesine dair net bir fikir öne sürememişlerdir. Ancak Taftazânî kabirdeki durumu kalbi sekteye uğrayan adama benzetmektedir. Bu kimse diri olduğu halde fiilleri olmadığından diri olarak görülemez. Kabirde de durum bu şekildedir. Peygamber Efendimiz'in Bedir'de öldürülen müşriklerin içine konulduğu kuyunun başına gelerek onlara hitaben: “Rabbinizin vadetmiş olduğu azabı hak buldunuz mu?” demesi ve onların bu hitabı işittiğini söylemesi²¹⁴ de beden ve ruhun birlikte azap gördüğüne delildir.
- Kabirde azap ya da nimetin varlığı bir hayatı gerekli kılmaz: Zeydiyye'den ayrılmış olan Salihyye fırkası ve Kerrâmiyye azap için kabirde bir hayat olmasının zorunlu olmadığı görüşündedirler.²¹⁵ İbn Kayyim, Mutezile, Kadı Ebû Bekir gibi bazı Eş'arilerin ruhun hayattan ibaret olduğunu, tek başına azap ya da nimete muhatap olamayacağı, bedenden ayrıldıktan sonra varlığını sürdüremeyeceği fikrini, Ebu'l Meâli, Cüveynî gibi âlimlerin görüşlerine katılarak reddetmektedir. Onların filozofların aksine bedenle dirilmeyi

²¹¹ Buhari, Enbiya, 5; Salât, 1; Müslim, İman, 74.

²¹² İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 69.

²¹³ Aynı yer.

²¹⁴ Buhari, Cenaiz, 85.

²¹⁵ Bkz. Toprak, *a.g.e.*, s. 334-342.

kabul edip beden olmaksızın ruhların dirilmesini kabul etmemelerini anlamsız bulmaktadır. İbn Kayyim, berzahta azap ve nimetin varlığını kabul etmeyen Mutezileyi bu konuda delalette olmakla vasıflandırmıştır. Selefe göre ise ruh bedenden ayrılır, nimet ve azaba muhatap olur. Ruhun hisseddiğini beden de hisseder. Bazen acı ve hazzı ruh ve beden birlikte hisseder. Kıyamet günü ise ruhlar bedenlerine döndürülür.²¹⁶

3.1. Berzahta Peygamberimiz (s.a.v.)'in Durumu

Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde Hz. Peygamber'in kendisine yapılan salatu selamları karşıladığına dair olan rivayetin birkaç şekli yer almaktadır. Bunlar şöyledir: Ebû Hureyre'den rivayetle Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Evlerinizi kabre, benim kabrimi de bayram yerine çevirmeyin. Bana salatu selam edin. Zira nerede olursanız olun salatu selamınız bana ulaşır."²¹⁷ Bu durum Kâdî'den şu şekilde nakledilmiştir: Bu hadis-i şerifin anlamı, ilahi huzurda O'nun mukaddes ruhunun durumunu bildirmektedir. Ümmetten birinin O'na salatu selam etmesi halinde Yüce Allah, O'nun tertemiz ruhunu kendisine geri iade etmektedir. Böylece ilahi vahiy bulutlarından, ümmetin üzerine dünyada iken bolca feyiz yağdırdığı gibi Yüce Allah aynı şekilde berzah âleminde ve ahirette de o füyûzâtını ümmeti üzerine yağdırmaktadır. İbn Malik de ruhun iadesinin, Allah'ın, ümmetin O'na salatu selamını bildirmesi şeklinde kinaye olduğunu ifade eder.²¹⁸

Ebû Hureyre'den rivayetle Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuşlardır: "Bir kimse bana salâtu selam getirdiği zaman onun selamını almam için Yüce Allah ruhumu iade eder."²¹⁹ Bu hadisin kritiğinde geçen *ruhumu iade eder* ibaresinden maksat Allah bana konuşmamı geri verecektir demektir. (Burada nutuk kelimesi kullanılmaktadır.) Çünkü O (s.a.v.) yaşamaya devam etmektedir. O'nun ruhu asla O'ndan ayrılmaz. Zira peygamberler kabirlerinde de diridirler.²²⁰

Kimi muhaddisin hasen, kiminin ise sahih olarak nitelendirdiği rivayetlere göre Peygamber (s.a.v.) daima diridir. O'nun ruhu kendisinden asla ayrılmaz. Çünkü doğru olan peygamberlerin kabirlerinde de diri olduklarıdır. Bu, onun geçirdiği hayatta açıkça görülmektedir. Çünkü tüm varoluşun normalde karşılanacak birinden özgür ve bağımsız olması

²¹⁶ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 69, 70.

²¹⁷ Ebû Dâvud, *Menasik*, 97.

²¹⁸ Ebû Dâvud, *es-Sünen*, c. 3, s. 385.

²¹⁹ Ebû Dâvud, *Menasik*, 96-97.

²²⁰ Ebû Dâvud, *es-Sünen*, c. 3, s. 384.

imkânsızdır. Her kim ki ziyaret esnasında ruhun bedende olduğunu reddederse onun bunu ispatlaması gerekir. İbn Mülakkîn ve bazı muhaddislere göre ruhun konuşma ile ifade edilmesi mecazîdir. Burada nutuktan maksat ruhun varlığının gerekliliğini belirtmektir. Nasıl ki nutuk, fiil ve kuvvet ile olur; ruhun varlığı da aynı şekildedir. Ancak ruh, berzahta ise melekût âlemi ile meşgul olup onu izlemeye dalmıştır.²²¹

Hadislerden anlaşılan, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve diğer peygamberlerin de daima diri olduklarıdır. “Beni kabrime defnettığınız zaman, bir deve kesip etini parçalayacak kadar mezarımın başında bekleyin ki, sizin varlığınızla yeni hayatıma alışma imkânı bulayım ve Rabbimin elçilerine vereceğim cevapları hazırlayayım.”²²² hadis-i şerifi de Hz. Peygamber’in de diri olduğunu destekler niteliktedir. Peygamberlerin daima diri olmaları Allah’ın lütfuyla mümkündür. Ancak bu diriliğin dünyada olunduğu şekliyle, beden ve ruh bütünlüğü halinde kabrin içinde olmasına dair net olarak bir şey söylenemez. Çünkü berzah denilen ve kedisiyle farklı bir yaşamın kastedildiği olgu, salt olarak kabri ifade etmemektedir. Kendisine gönderilen salat-u selâmları almak için Peygamber’e ruhunun iade olunması da yine Allah’ın kudreti dâhilinde mümkündür.

3. 2. Berzahta Mü’min, Münafık ve Kâfirin Durumu

Kabirde nimet ya da azaba muhatab olunacağına dair mevcut ayetlerin yanı sıra hadisler ve diğer bazı rivayetlerin varlığından da bahsetmemiz gerekir. Şehitler, derecelerinden dolayı ayetlerde²²³ ve hadislerde²²⁴ hususi olarak zikredilmişlerdir. Kabir nimeti imanlı ölen kişileri de kapsamaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hususta şöyle buyurmaktadır: “Mümin kişinin ruhu, yeniden diriltileceği gün bedenine dönünceye dek cennetteki ağaçlardan yiyen bir kuş gibidir.”²²⁵ Emanet sahibi emanetini ihanetten korursa işte o, Allah’a temiz bir şekilde uçup gitmiş olur. Bu şekilde orada dünyada kendi yerine bir vekil bırakan kurtulmuş olur. O kişi aynı zamanda berzah âleminde, mahşerde, mizanda ve sıratda da kurtulanlardan olur.²²⁶ Ayrıca bu emanetleri koruyan kişinin ileriki günlerde yani sekerât-ı mevt esnasında, berzahta iken kabir fitnesinden, mahşer günü amel defterleri dağıtıldığı esnada, sırat köprüsünü geçerken ve amel defterlerini okurken Allah’ın koruması altına girmiş olur. Hz. Ebubekir (r.a.)’ın deyimiyle:

²²¹ Aynı yer.

²²² Müslim, İman, 192.

²²³ Âl-i İmrân, 3/169, 170; Bakara, 2/154.

²²⁴ Ebû Davud, Cihad, 27.

²²⁵ İbn Mâce, Zühd, 32.

²²⁶ el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, s. 388.

Öyle bir kişi kalbinde iman olan mümin bir kimsedir. Rivayet edilir ki Yüce Allah bir kulu övmek istediğinde ve bu övgüde son merhaleyi ifade etmek istediğinde ona mümin adını verir. Nitekim İbrahim (a.s.)'ı överken Allah'ın *gerçekten o, bizim mümin kullarımızdandı*²²⁷ buyurması buna misaldir.²²⁸

Esmâ bint. Ebî Bekr, Hz. Peygamber'in bir hutbesinde kabir imtihanını zikrettiğini, Müslümanların ise korkuyla gürültü ettiklerini, bu sebeple meseleyi anlayamadığını, gürültü kesilince Resulullah'ın ne söylediğini sorarak öğrendiğini söylemektedir. O şöyle buyurmaktadır: “Sizlerin kabirlerinizde Deccal fitnesine yakın bir şeyle imtihan olacağınız bana vahyolundu.”²²⁹

Hz. Osman (r.a.) şöyle demiştir: “Rasulullah (s.a.v.) bir ölü defnedildiği zaman, onun için kabrinin başında durup ‘ölen kimse için belli başlı sorular vardır’ diyerek şöyle devam etti: “Mümini ahiret korkusundan karşılayacak ne varsa bunlar mezarında karşılaşacaklarından daha korkunçtur.” (Mümin için henüz dünyada iken ahiret hakkında hissettiği korku, kabirde yaşayacaklarından daha şiddetlidir. Dolayısıyla kabirde iken çok fazla korku hissetmez.) Durum böyle olunca mümin Allah'ın örtüsü altına/himayesine giren sevdiği kulu olmuş olur. O, dünyadan alındığında, Allah'ın huzuruna varıncaya kadar geride bıraktıklarından ötürü hesaba çekilir. Allah, onu meleklerin lisanıyla, sanki mümin kulu hayattaymış gibi hesaba çeker. Yani bir nevi Allah, sevdiğini kendisi hesaba çekmiş olur. Böylece (mümin) berzahta hesabı incelenip görüldüğünde, kıyamet gününde, Allah'ın huzuruna, aleyhine dava edilecek hiçbir şeyi kalmadığı halde, kabirinden tertemiz çıkmış olur. Huzeyfe (r.a.)'tan gelen bir rivayet de şöyledir: “Kabirde de ahirette de hesap vardır; kim ki kabirde hesaba çekilirse kurtulur. Ama kim ki ahirette hesaba çekilirse o, azap görür.”²³⁰ Bu rivayette mümin kulun kabirde göreceği azabın, ahirette göreceği azaba kefareti niteliğinde olduğuna işaret edilmiştir.

Selman-ı Farisi (r.a.)'tan rivayetle o, Resulullah'tan şöyle işittiğini söylemiştir: “Allah'ın yoluna bağlı bir şekilde ölen kişi kabir fitnesinden kurtulur ve onun sâlih ameli kıyamet gününe kadar onu karşılar. Kim ki cuma günü ölürse yüce Allah katından kendisinden örtü kalkar. Çünkü cuma günü, cehenneme gidilmez, cehennemin kapıları kapanır. Allah kullarından bir kulun cuma günü ruhunu kabzederse bu, onun mutluluğuna ve Allah katında iyi biri olduğunun işaretidir. Çünkü cuma günü Allah'ın Âdem (a.s.)'ı ve zürriyetini yarattığı,

²²⁷ Saffât, 37/81.

²²⁸ el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, s. 390.

²²⁹ Nesaî, Sünen, Cenaiz, 115, c. IV, s. 102.

²³⁰ el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, s. 36.

kıyameti koparacağı, sevenlerle düşman olanları birbirinden ayırt edeceği, Allah'ın günüdür. O gün, Yüce Allah, onları Adn cennetinde kendisini ziyaret etmeleri için davet edecektir. Bugünün dışında katından onlara bir bereket verip kabir azabına sebep olan fitnelerden korumamıştır. İşte bunun için Yüce Allah berzahta münafıklarla müminleri kendisine mülaki olmadan birbirinden ayırır.”²³¹

...Kulun berzahta sözleriyle gizlediği vaziyeti ortaya çıksın diye Allah, hayat verip kusurları örtendir. Bundan dolayı kulun örtüsünü kendisi kaldırıncaya kadar kaldırmaz. Yine Allah, kulun dünyadayken sözlerini gizlediği gibi onu gizliliği konusunda saptırmaz, kendisine zulmetmez, geçmişten gelen rahmetiyle sadakatinde sabit tutar, kim olduğunu hatırlatıp aklını ve ruhunu iade eder. Kendisini ona hatırlatıp dilini geri verir, cesaretlendirir, kalbine kuvvet vererek Allah'tan bir pay alacak şekilde konuşturur. Onu hayret ve dehşete düşürmez. İlimle kendisine ne kadar büyük bir ikramda bulunduğunu öğretir. Bundan dolayı da hızlı bir şekilde cevap vermek için kendini güçlü hisseder. Bu şekilde Allah, ilminden onlara bir pay vermiş olur. Dolayısıyla ibadet kesildikten sonra kabirdeki imtihan, tevhid ehli bir muvahhid için memnuniyet verici bir ikramdır. Tıpkı dünyada iken de kalbe herhangi bir korku vermeden dünyadaki sebatını sağladığı gibi.²³²

Münafık olan bir kimse, berzaha konulduğunda o tekrar dirilinceye kadar azabı devam eder. Ancak müminler için durum böyle değildir. O, berzahta da hayretler içerisinde yiyeceğinin kesilmediğini görür. Rivayet edildiğine göre Said b. Müseyyeb (r.a.): Abdullah b. Ömer bir cenazeye geldiğinde o cenaze mezara konulduğunda şöyle dedi: Allah yolunda ve Resulullah'ın dini üzere. Mezarı düzeltilmeye başlanıldığında ise şöyle dedi: Ya Rabbi! Onu şeytandan, kabir azabından ve ateşin azabından koru. Kabrin yakınına gelerek yanında durduğunda da: Ya Rabbi! Onun toprağını kurut, ruhunu bahtiyar eyle ve bizden razı ol! dedi²³³.

Numan b. Beşir (r.a.)' den rivayetle Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Dünyadan onun semasında uçan bir sineğin uçuşu kadar bir şey kaldı sadece. Allah, kabirlerdeki kardeşlerinizin ruhlarına amellerinizi arz eder. Berzah âleminde dolaşan bu çeşitli ruhlar, dünyanın ve gökte konuşan meleklerin halleriyle âdemoğullarının, arşın altındakilerin, cennetteki kuşların ervahının vaziyetini görürler. Böyle bir görmenin seviyesi, onların dünyada yaşadıkları günler içerisindeki Allah'a karşı kulluk, konum, güç ve gayretleriyle bağlantılıdır.

²³¹ el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, c. IV, s. 162.

²³² el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, s. 448.

²³³ el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, c. III, s. 227.

Selman (r.a.) müminlerin ruhları hakkında şunları söylemiştir: O ruhlar, berzah âleminde iken dilediklerince, Allah onların ruhlarını tekrar bedenlerine geri döndürünceye kadar yeryüzüne ve gökyüzüne giderek oralarda dolaşabilirler. Bu şekilde, ölüm kendilerine gelince dirilerin hallerini bilmiş olurlar. O ruhlarla karşılaşır konuşur ve onlara sorarak haberdar olurlar. Sorumluluktan çıkınca Allah, onlara dirilerin hallerini bildiren melekleri vekil tayin eder. Artık onlar dünyadaki olup bitenlerden dolayı ceza görmezler ve acı çekmezler.”²³⁴ Benzer bir başka rivayette Ebû Abdillâh dedi ki: “Ruhlar berzahta dolanırlar ve o ruhlar dünya ile gökteki meleklerin konuşma hallerini, insanların ve arşın altındaki diğer ruhların, cennete uçup giden ruhların diledikleri şekilde ruhlarını görürler. Ayrıca onların hayatta iken Allah’a ulaşmak için gayretlerinin ölçüsünü ve kulluklarıyla derecelerini görürler.”²³⁵

Ali b. Zeyd b. Cüdan’dan rivayetle Said b. Müseyyeb dedi ki: “Selmân ve Abdullah b. Selam karşılaştılar. Onlardan biri arkadaşına dedi ki: Eğer benden önce ölürsen beni yakala ve Rabbinin sana ne yaptığını haber ver. Eğer ben senden önce ölürsem de ben seni yakalayıp sana haber vereyim. Bunun üzerine Abdullah da dedi ki: Ey Abdullah’ın babası bu nasıl olur? Diğer: Evet bunun olması mümkündür. Çünkü müminlerin ruhları (ervah) berzahta iken yeryüzünde istediği gibi dolaşır. Kâfirin ruhu (nefs) ise sicnedir.” Başka bir rivayette Selman’ın Irak’a gittiği, daha sonra öldüğü, Abdullah ile o uykusundayken karşılaşır ‘Ben tevekkülden daha hayırlı bir şey görmedim.’ dediği nakledilmektedir.²³⁶ Bunlar gibi rivayetler kabirde kişilerin ruhunun dünyada yaşamış olduğu hayata göre bir muameleye tabi olacağını, özellikle de mümin ruhlarının vaziyetlerine göre kıyamete kadar farklı mekânlara gidebileceğini belirtmektedir. Rüya âleminde ruhun farklı şeylere muhatap olması ve bunu bedeninin bir derecede hissetmesi durumunda da olduğu gibi ruhun berzah âleminde dolaşması mümkündür.

Ebû Hüreyre ’den rivâyetle Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ölü kabre konulunca salih olan kişi kabrinde endişesiz ve korkusuz bir şekilde oturtulur ve ona hangi dinde olduğu sorulur. O ‘Ben İslâm dininde idim’ diye cevap verir. Sonra ona ‘Şu adam için ne dersin?’ diye Allah Resulü için sorulur. O da ‘Muhammed (sallallahü aleyhi ve sellem) Allah’ın Resulüdür. O, bize Allah katından apaçık âyetlerle geldi. Biz de O’nu doğruladık’ diye cevap verir. Daha sonra bu ölüye şöyle sorulur: ‘Sen Allah’ı gördün mü?’ O da ‘Hiç kimse Allah’ı bu dünyada görmeye lâyık değildir.’ diye yanıtlar. Sonra onun için ateş tarafına bir pencere açılır.

²³⁴ el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Uşûl*, c. 2, s. 259.

²³⁵ el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, s. 210.

²³⁶ Ebû ‘Abdirrahmân ‘Abdullâh b. Mubârek b. Vâdîh et-Turkî (ö.181/798), *ez-Zuhd ve'r-Rekâik l'ibni'l-Mubârek ve'z-Zuhd li Nu'aym b. Hammâd*, nşr. Habîburrahmân el-'A'zamî, Beyrût, s. 143.

Ölü ona bakarak ateş alevlerinin oradakilerin birbirini kırıp geçmeye çalıştığını görür ve ona Allah'ın kendisini koruduğu bu ateşe bakması söylenir. Sonra cennet tarafına bir pencere açılır. Mümin kimse de cennetin nimetlerine bakar ve ona şöyle denilir: ‘İşte bu güzel yer senin makamındır. Sen (dünyada) samimi bir imân üzerinde idin, bu yakînî imân üzerine öldün ve imân üzerine yeniden dirileceksin.’ Kötü kimse de endişe ve korku içinde kabrinde oturtulur ve kendisine dini hakkında sorulunca bilmediğini söyler. Hz. Peygamber hakkında sorulunca ise ‘Halk (onun hakkında) bir söz (yani peygamber olduğunu) söylüyordu. Ben de o sözü söyledim.’ der. Cevabının üzerine cennet tarafına bir pencere açılır. O da cennete ve içindekilere bakar. Sonra ona ‘Allah'ın seni uzak tuttuğu cennete bak’ denilir. Sonra cehenneme bir pencere açılır. Ateşe alevlerinin bazısı bazısını kırıp yenmeye çalıştığı halde bakar ve ona ‘İşte bu, senin yerindir. Şüphe üzerindeydin, şüphe üzerine öldün ve Allah Teâlâ seni şüphe üzerine de diriltsin’ denilir.”²³⁷

Bazı rivayetlere baktığımızda kabirde müminin de imtihana tabi tutulacağı, azaba uğrayacağı geçmektedir. Bu durum onun ahiret hesabının hafiflemesine bir vesile olarak da kabul edilmektedir: Müminin azabı kabirde, kâfirlerin ise kıyamettir. Yüce Allah şu suyu dünya kirlerini temizlemesi için yaratmıştır. Ayrıca kul, abdest aldığı müddetçe de günah kirlerini temizleyicidir. Mümin, dininin üzerindeki tozları silkerek kirleri gidermekle başlar. Kabre girildiğinde kişinin işlediği günahlardan ötürü üzerine bulaşan kirlerin azabı gelir. O esnada abdesti gelip onu azaptan kurtarır. Meymune (r.a.) Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’e hitaben dedi ki: Ya Rasulallah! Bizi kabir azabından kurtar. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurdu: Kime idrar sıçrarsa onu su ile yıkasın. Kim onu kendisinde görürse toprakla temizlesin. Sad b. Muaz (r.a.) vefat edip kabrine konulduğunda Rasulullah (s.a.v.) tekbir getirip tesbihatta bulundu. Yanında bulunanlar dediler ki: Ya Rasulallah! Niçin tesbihatta bulundun? Buyurdular ki: Bu salih kulu kabri sıktı. Ta ki Allah onu rahatlatıncaya kadar. Rasulullah’a bunun sebebi sorulduğunda buyurdular ki: O bevlettikten sonra temizliğini eksik yapıyordu.”²³⁸

Rasûlullâh (s.a.v.) buyurmuştur ki: “Ümmetimden birinin tam da kabir azabı göreceği esnada birden abdestinin gelip onu bu azaptan kurtardığını gördüm.” Ebû Abdillah dedi ki: Kabir azabı, idrar sıçraması ve necasetten meydana gelir. Bu konuda Rasulullah’tan şöyle bir rivayet vardır: “Kabir azabının genel sebebi idrar sıçraması ve dedikodudur.” Bu böyledir,

²³⁷ İbn Mâce, Sünen, Zühd, 32.

²³⁸ el-Hakîm et-Tirmizî, *a.g.e.*, c. III, s. 233.

çünkü idrar, insanın içindeki boşluktan ve iblisin hammaddesinden oluşmaktadır. Eğer kul, kendini bundan korumazsa düşmanın pisliğiyle kabre girmiş olur ki bu da kabir azabı demektir. Dolayısıyla müminlerin azabı berzahta, kâfirlerin azabı ise kıyamettedir.²³⁹

Bazı rivayetlerde ise mümin için kabirde elem olmadığı, azabın kâfirleri kapsadığına dair ifadeler geçmektedir: “Müminleri ahiretin dehşetinden alan ne varsa kabirden daha kötüdür.” sözüne gelince işte bu sadece müminlere hastır. Kâfirin geçmişteki yaşadığı korku ise kabirde göreceğinden daha kötü değildir. Çünkü mümin, Rabbine yakın olduğundan işi kolaydır ve rahmete daha yakındır. Bundan dolayı da kabirdeki hesabı kolay olur. İşte bu sebeple dünyada iken yaşadıkları, ahirette yaşayacaklarından ehvendir. Yüce Allah, mümin kuluna kendi ruhundan verdiği için bir nevi kulundan hayâ etmektedir. Yani bu da kuluna muhabbetini, şefkatini ve rahmetini gerektirmektedir. İşte müminin konumu, bundan kaynaklanmaktadır. Sonra (kâfir olan) kulun zıtlaşması veya Allah’ın haramlarını ihlal etmesi, düşmanın sözüne aldanması, Allah’ın rızasıyla cezayı gerektirdiğinden, o, berzahtayken bile azap görür bir şekilde kabrinden çıkabilir.²⁴⁰

O zalimler, ölümün boğup yutan dalgaları arasında, melekler de pençelerini uzatmış, onlara: ‘Haydi, kendinizi kurtarın! ...Bugün zillet azabıyla cezalandırılacaksınız!’²⁴¹ Ayetinin Arapça metninde geçen هُوْنُ kelimesi ‘alçaklık, zillet’ demektir. غمرات الموت ibaresi de ölümün sıkıntısını, belasını, kederini ifade ederek bu manaların hepsini toplamaktadır. Ruhların kabzedilmesi esnasındaki şiddetten kinaye böyle bir kullanım mevcuttur. Onları iki kere cezaya çarptıracağız, bunun dışında çok daha büyük bir azaba da sokulacaklar.²⁴² سنُعَذِّبُهُم مَرَّتَيْنِ ibaresinde işaret edilmekte olan iki azaptan biri, dünyada rezil ve rüsva olmak; diğeri ise ölümden sonraki kabir azabıdır. Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir.²⁴³ Sabah ve akşam yaşayacakları kabirde vuku bulacaktır. Kabir âlemi ile kastedilen ise berzahtır. Berzah ise ölüm ile kıyamet günü yeniden diriliş arasında yer alır. Berzahta salih müminler nimetlere muhatap iken kâfir ve fasıklar için ise ateş çukurları vardır.²⁴⁴

²³⁹ el-Hakîm et-Tirmizî, a.g.e., s. 35.

²⁴⁰ el-Hakîm et-Tirmizî, a.g.e., s. 29.

²⁴¹ En’am, 6/93.

²⁴² Tevbe, 9/101.

²⁴³ Gâfir, 40/45-46.

²⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Buhârî (ö.256/870), *Sahîhu'l-Buhârî = el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar min 'Umûri Resûlillâh ve Sunenihi ve Eyyâmihî*, nşr. Musammed Zuheyr b. Nâsir en-Nâsir, I-IX, 1422/2001, c. II, s. 97.

Hülâsa berzah kelimesinin Kur'an'da üç yerde açıkça geçtiği ve bunlardan ikisinin lûgat, birinin ise terim anlamda kullanıldığı bilgisinin yanı sıra kelimenin her iki manasının da birbirinden uzak olmadığını görmekteyiz. Ayetlere dair yapılan yorumlarda kelime “engel” manasında kabul edilmiştir. Terim anlamı olarak ise dünya ve ahiret arasında yer alan, ruhların bulunduğu bir âlem olarak değerlendirilmektedir. Ölen kimsenin bulunduğu yere nispetle kabir âlemi olarak yorumlansa da berzah, sözlük anlamıyla da bağlantılı olarak ölen kimsenin dünya hayatından ahiret hayatına geçişini kıyametin kopması vaktine kadar engelleyen, erteleyen bir âlemdir.

Gerek ilgili ayetlerin yorumları gerek hadis ve bazı rivayetlerin delaletiyle bir berzah âleminin varlığı ispat edilmektedir. Çoğunlukla kabir olarak değerlendirilmekle beraber bahsi geçen ayet ve hadislerden bazıları berzah âleminin öldükten sonra ruhların bulunduğu, tasvirinin mümkün olmadığını, ancak nakillerle hakkında sınırlı bir bilgi edinilebilen bambaşka bir âlem olduğuna işaret etmektedir.

Kaynaklarda daha çok Cehmiyye ve Mutezile'nin kabirde yaşanacak olan bir hayat ve haller manasında bir berzah âleminin varlığını kabul etmedikleri kaydedilmektedir. Ancak özellikle Mutezilî kaynaklarda Dırar b. Amr hariç genel olarak kabirde bir canlılık olmaksızın bazı hallerin olabileceği fikri kabul edilmektedir. Berzaha dair yorumlara tabiin döneminden itibaren kaynaklarda yer verildiği görülmektedir. Nitekim tabiinden olan Hasan-ı Basrî'nin ayette²⁴⁵ geçen berzah için, “dünya ve ahiret arasında bulunan şey”²⁴⁶ yorumuna rastlamaktayız.

Bir berzah âleminin varlığını kabul etmeyenler de edenler de görüşlerini ayet ve hadislerle desteklemektedirler. Mevcut ayet ve sahih hadisler de göstermektedir ki berzah âleminin varlığı hakıdır. Ancak bu âlemin bedenlerle mi yoksa ruhlarla mı ilgili olduğu meselesi tartışılmıştır. Berzaha ölen kimselerin bedenlen, ruhen, hem bedenlen hem de ruhen bulunacaklarına dair farklı yorumlar yapılmıştır. Kelâm âlimlerinin çoğunluğunun savunmuş olduğu görüşe katılarak biz de ölüm sebebiyle ruhun bedenden alınması durumunda beden fonksiyonunu yitireceğinden bu âlemin ruhların farklı derecelerde bulunacağı bir âlem olduğu fikrindeyiz.

²⁴⁵ Müminun, 23/100.

²⁴⁶ Muhammed Abdurrahim, *Tefsîru'l Hasani'l Basrî*, Mısır: Dâru'l Hadîs, II, s. 153.

II. BÖLÜM

İMAM MÂTÜRÎDÎ’NİN BERZAH ÂLEMİ İNANCINA BAKIŞI

1. İMAM MÂTÜRÎDÎ’NİN BERZAH ÂLEMİ İNANCINA DAİR GÖRÜŞLERİ

Berzah âlemine dair mâlumat, akaid ve kelam kitaplarının sem‘iyyât bahislerinde yer almaktadır. İmam Mâtürîdî bir tefsir kitabı olan *Kitâbü’t-Tevhîd*’inde ilâhiyyât ile nübüvvât konularını detaylıca işlerken ahiretle alakalı meselelere pek fazla yer vermemiştir.²⁴⁷ İmam Mâtürîdî’nin berzahla ilgili görüşlerine de bu eserinde terimin geçtiği üç ayete yaptığı tefsirlerinden rastlamaktayız. Berzah âlemi, ölüm ile kıyamet arasında ruhların bulunacağı mahiyeti tam olarak bilinemeyen bir âlem olmakla beraber tarih boyunca daha çok kabirde bulunan süreç şeklinde değerlendirildiğinden biz burada İmam Mâtürîdî’nin kabir ahvaline işaret eden ayetlere dair yaptığı yorumlarına da yer vereceğiz.

Berzah âlemi, ister kabir ahvali olarak yorumlansın ister çok daha farklı bir mahiyette olan bir âlem olarak yorumlansın keyfiyet bakımından da tartışılan bir mesele olmuştur. Bu bağlamda insanın beden, ruh ve nefisten meydana gelen bir varlık olması gündeme gelmektedir. Bu sebeple İmam Mâtürîdî’nin ruh ve nefisle ilgili açıklamaları için yine *Te’vîlât*’ından ilgili ayetlerin tefsirine başvurulacaktır.

1.1. Ayetlerde Geçen Berzah Kelimesini Yorumlaması

İmam Mâtürîdî, Furkan suresi 53. ayette geçen مَرَج kelimesinin cümleye verdiği anlam için bazılarının “tuzlu suyu tatlı suyun üzerine boşalttı.” derken bazısının da “iki denizi birbirine saldı.” yorumunu yaptığını kaydetmektedir. Ebû Muâz, Araplarda bu kelimenin kullanımlarına dair şunları söylemektedir: “مرجت الدابة” “Hayvanı salıverdim.”, “مرج الوالى الناس من السجون” “Vali insanları hapisten çıkardı/serbest bıraktı.”, “مرجت دابتي أمرجها امراجا” “Hayvanımı çayırdan otlattım.” Ebu Avsece, مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ ibaresinin iki denizin birbirine karıştırılması anlamına geldiğini ifade etmektedir. Tıpkı başka bir ayetteki فَمُزِجْ bu yüzden karmakarışık bir durumlar ifadesi gibi. İki deniz için ‘biri yer diğeri gök denizidir’ gibi farklı yorumlar da yapılmıştır. İki denizin karışmasını önleyen berzah da bir engel olup bundan maksadın hava olduğu söylenmiştir. İki denizden birinin gök diğeri yer altı denizi olduğunu söyleyenler aradaki engel için de kara paçası demişlerdir. Bazıları, biri Hind diğeri Rum denizi, biri Şam diğeri Irak denizi olan iki denizin kastedildiğini iddia etmişlerdir. Bu iki denizden biri son

²⁴⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Usûl-i Selâse”, *DîA*, XLII, s. 212.

derece tatlı diğeri ise oldukça tuzlu ve acıdır. Allah'ın bir nimetidir ki bu iki su birbirine karışmaz. Kıyamete kadar bu durum böyle sürecektir. Kıyamette de hepsi birbirine karışacaktır.²⁴⁸ İmam Mâtürîdî, bahsettiği görüşlerin yanı sıra iki deniz arasında bulunan berzah için her ne yorum yapılırsa yapılsın onun, Allah'ın ilahi bir lütfu olduğunu, zaten Allah'ın herhangi bir engel olmadan da her iki denizi birbirinden korumaya kâdir olduğunu ve böylesi bir kudretin ölüleri diriltip sonsuz bir hayatı başlatmaktan aciz olmayacağını da ifade etmektedir.²⁴⁹

Rahman suresi 20. ayetteki *يَلْتَقِيَانِ* ibaresi ile denizlerden birinin diğeri gönderilmesi hâlinin anlaşıldığını belirten Mâtürîdî, *يَلْتَقِيَانِ* ibaresinin de iki denizin karşılıklı olup birbirlerine temas ettiğine işaret ettiğini ifade etmektedir.²⁵⁰ Suyun tabiatında karışmak olduğu halde Allah'ın lütfuyla aralarına bir berzah/engel koyduğu biri tatlı diğeri de tuzlu olan sular birbirlerine karışmazlar. Onların birbirilerine karışmamaları Allah'ın kendilerine koyduğu sınırı aşamamalarındandır. Ebû Bekir el-Esamm'a göre ayette bahsi geçen iki deniz, Rum ve Hind denizleridir. Aralarında yaşayanlar da onların karışmasına engeldir. Bu iki denizin Rum ve Fars denizi olduğunu söyleyenlere göre ikisi arasındaki engel de Arap yarımadasıdır. İki denizin yer ve gök denizi olduğunu söyleyenlere göre engelden kasıt; hava, yer ve yeryüzünde yaşayanlardır.²⁵¹

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ ayetini İmam Mâtürîdî, *Müşriklerin Yeni Bir Şans İstemesi* başlığı altında ele alarak ayetin müşrikleri kapsadığı görüşüne sahip olduğunu açıkça belirtmektedir. *Rabbim beni geri gönder* ifadesi kâfirlere aittir ve onlar bu sözü ölüm sonrası ahirete dair bir şeyler gördükten sonra korkudan sarf etmişlerdir. Ölüm bir yerden başka bir yere geçme hali değil, önceki hayatı izale eden bir olgudur. Ancak tefsirciler bu sözü kâfirlerin ölüm anında Azrail'i bütün dehşetiyle gördükleri an tekrar dünyaya dönmek istemelerinin bir neticesi olarak söyledikleri kanısındadırlar. İmam Mâtürîdî, ilk görüşü daha uygun bulmaktadır.²⁵² Bazıları, *Rabbim beni geri çevir de ardımdaki dünyada iyi amellerde bulunayım* ayetinde geçen 'geride bırakılan' şeyin 'yalanlanan şeyler' olduğunu söylemişlerdir. Bazıları dünyada yapılmayan salih amelleri işlemenin kastedildiğini ifade etmişlerdir. Ayetin zekât vermeyi reddettiği için küfre düşenlerden bahsettiğini söyleyenlere göre onların dünyada

²⁴⁸Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandî el-Mâtürîdî (ö.333/944), *Te'vîlâtü'l Kur'an Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu ve dğr., Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, a.g.e., c. 10, s. 299, 300.

²⁴⁹ Mâtürîdî, a.g.e., c. 10, s. 300.

²⁵⁰ Mâtürîdî, a.g.e., c. 14, s. 290, 291.

²⁵¹ Mâtürîdî, a.g.e., c. 14, s. 291.

²⁵² Mâtürîdî, a.g.e., c. 10, s. 84, 85.

biraktıkları mallardan Allah'ın hakkı olanı vermek üzere geri dönüş talep etmeleri de mümkündür. *Her birinize ölüm gelip, 'Rabbim! Ne olurdu bana bir müddet daha versen de isteyerek yardımlarda bulunsam ve iyilerden olsam!'* diye yakarmadan önce size bahsettiğimiz rızıklardan başkalarına da harcayın.²⁵³ ayeti bağlamında da meselenin zekâtla ilgili olduğu söylenebilir. Bu şekilde ele alındığında İmam Mâtürîdî, bu yorumu uygun görmektedir. Ayetin devamında geri dönme talebi reddedilmiştir. Bazıları, *Onun söylemiş olduğu söz boş bir laftan ibarettir* ifadesinin kâfirin azabı bizzat gözleriyle gördüğü an söylediğini ve bu sözün de *Rabbim beni geri gönder* beyanındaki söz olduğunu ifade etmişlerdir. Ayetin sonrasında ك denilerek bu geri dönme taleplerinin bir gerçeklik arz etmediği, gönderilseler bile tekrar yasakları çiğneyecekleri²⁵⁴, ayrıca geniş bir zaman ve güven ortamına sahipken imana ulaşmak için uğraşmamaları, korku içerisinde bunu hiç yapamayacaklarını göstermektedir.²⁵⁵

Ayette geçen وَرَأَوْهُمْ kelimesi için 'önlerinde' anlamını verenler olmuştur. Ebû Muâz, bu kelimenin وَرِيَ (gizlenmek) kökünden türetildiğini söylemektedir. (Senden gizlendim.) şeklinde bir kullanım söz konusudur. O halde kişinin önünde yahut arkasında olsun kendisine gizli kalan şey için vera denir. Bazısı da veranın gerçek anlamıyla (arka) kullanıldığını söylerler. *Yeniden diriltilecekleri güne değin bir berzah vardır* ibaresinde geçen berzah kelimesi için bazıları iki sûr arasında geçecek olan zaman derken Kelbî ve Katâde gibi ölüm ile yeniden diriltirme arasında geçen zaman olduğunu söyleyenler de olmuştur. Mücâhid de: "Ölüm ve dünyaya yeniden dönme arasındaki engel berzahtır." demektedir. İbn Kuteybe ve Ebû Ubeyde iki şey arasında kalan her şeye berzah dedikleri gibi dünya ile ahiret arasında olan dönem için de berzah demişlerdir. Ebû Avsece berzah için; iki sınır, dünya ile ahiret arasındaki vakit, düz arazi tanımlamalarını yapmaktadır. Berzahın sözlük anlamı hâciz yani engel demektir. O halde ayet onların geri dönmelerini engelleyecek bir zamanda olduklarını göstermektedir. Bu, *Artık onlarla istedikleri arasına bir hat vardır; bu daha öncekilere benzerinin yapılması gibi.*²⁵⁶ ayetiyle benzer bir mesaj içermektedir. Ya da onların dünyaya dönerek iman edip salih amel işlemelerine engel olacak bazı hallerinin olacağını söylemek de mümkündür. Bu ayet ba'sın kişinin amellerinin ruhani bir surette ortaya çıkması şeklinde olacağını iddia eden Bâtıniyye'nin görüşlerini de reddetmektedir. Çünkü ayet ölüm ile yeniden diriltirme arasında bir berzah olduğunu belirtmektedir.²⁵⁷ Ölümün bir mekândan başka bir

²⁵³ Münâfikun, 63/10.

²⁵⁴ En'am, 6/ 28.

²⁵⁵ Mâtürîdî, a.g.e., c. 10, s. 86, 87.

²⁵⁶ Sebe, 34/54.

²⁵⁷ Mâtürîdî, a.g.e., c. 10, s. 88.

mekâna geçiş olmayıp dünya hayatını sonlandıran bir olgu niteliği taşıdığı fikrine katılarak berzah âleminin varlığını kabul eden Mâtürîdî, *Rabbim beni geri gönder* sözünü müşriklerin ahirete ait bazı şeyler görüp korktukları için söyledikleri görüşündedir.

1.2. Münker-Nekir Sorgusu

İmam Mâtürîdî, *Sûra üfürülür; işte bu, öncesinden ceza uyarısı yapılmış bir gündür*.²⁵⁸ ayetindeki sûrdan, sûra ilk üfürüşün kastedildiğini ifade etmektedir ki bu da her canlının öleceği andır. Bir başka ihtimal de tekrar diriltip ruhların bedenlere iade edileceği ikinci üfürüş de olabileceği yönündedir. Ayette geçmekte olan *uyarısı yapılmış bir gün* ibaresi ile de öldükten sonra kabre konulmanın, yine Münker ve Nekir'in sorgulamalarına dair mevcut hadis rivayetlerine bakıldığında, ayetten kabre konulduğunda insanın sorgulandığı anın da anlaşılması mümkündür.²⁵⁹

Kabir sualinin nasıl olacağına dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre sual ruha, bazılarına göre ise ruha değil bedene olacaktır. Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğuna göre ise sorgulama hem ruha hem de bedenedir. Ancak ruhun bedendeki vaziyetinin dünyadaki gibi olup olmayacağı hususunda kesin bir şey söylenememekle beraber Mâtürîdî, bu ve bunun gibi gaybî meseleler söz konusu olduğunda bir görüş ileri sürmemenin daha iyi olacağı kanısındadır.²⁶⁰

1.3. Kabir Ahvâline Dair Yorumları

Mâtürîdî, Cehmiyye ve Ebu Muâz başta olmak üzere, bazı fırkaların ve şahısların şu ayetlere istinat ederek berzah âlemindeki azap ve nimetin varlığını inkâr ettiklerini kaydetmektedir: Mü'minûn suresi 112 ve 113. ayeti kerimelerde: *Allah, 'Dünyada kaç yıl kaldınız?' diye sorar. Onlar ise 'Bir gün veya günün bir parçası kadar kaldı, saymakla görevli olanlara/meleklerle sor' derler* buyrulmaktadır. İlgili ayetin *bir gün veya günün bir parçası kadar kaldık* kısmı ile ilgili ihtilaflar mevcuttur. Mukatil b. Süleyman bahsedilen kalmanın kabirlerde olduğunu belirtmektedir. Ebû Muâz ise Mukatil'in malum görüşünün kabir azabını inkâr eden Cehmiyye'nin görüşü olduğunu ve onun hata ettiğini ifade etmektedir. Cehmiyye'ye göre azap ve sıkıntı içinde olan bir kimsenin bu kadar kısa bir zaman içinde orada bulunması ve bir gün veya günün bir bölümü kadar kaldığını söylemesi mümkün değildir. Hatta durum

²⁵⁸ Kâf, 50/ 20.

²⁵⁹ Mâtürîdî *a.g.e.*, c. 14, s. 105.

²⁶⁰ Süleyman Toprak, "Sual", *DİA*, XXXVII, 446.

bunun tam tersinedir. Azap çeken kişi için içerisinde bulunduğu bir gün bir sene veya daha fazla gibidir.²⁶¹

Şöyle derler: *Vay başımıza gelenler! Bizi kim yattığımız yerden mezarımızdan diriltip çıkardı? Bu, Rahman'ın sözünü verdiği'dir. Peygamberler doğru söylemişler.*²⁶² ayeti aslında hem kabir azabının varlığına hem de yokluğuna delil olarak kullanılmıştır. Kabir azabını inkâr edenlere göre *bizi yattığımız yerden kim kaldırdı?* ifadesinden kabirdekilerin uykuda oldukları anlaşılmaktadır. Uykuda insan rahat bir vaziyettedir. Eğer kabirde bir azap olsaydı orada uyku halinde olunmazdı. Kabir azabının olduğunu söyleyenler ise burada ahiret azabının şiddetinin görülmesinin ardından kabir azabının uyku hali gibi gelmesinin söz konusu olduğu fikrindedirler. Bazıları da kabirdekilerin diriltilmeden önce uyudukları sonra da diriltildikleri görüşündedirler. Ayrıca uyuyan kişinin nefsi nasıl ki korkutucu şeyler görüyorsa kabirde de benzer durumun olması mümkündür. Ayette geçen *merkad* kelimesi uyunan yer anlamındadır. Veya inkârcılar kabirde azap görürler ancak ahiretteki azabı gördüklerinde kabirdeki azap onlara hafif gelir. Bu nedenle de *Vay başımıza gelenler! Kim bizi yattığımız yerden kaldırdı?* derler. Bazıları kâfirlere cevaben meleklerin *Bu, Rahman'ın sözünü verdiği'dir. Peygamberler doğru söylemişler* ibaresini zikrettiklerini söylemişlerdir. Bazıları müminlerin bu cevabı verdiğini söylemişlerdir. Bu sözü kâfirlerin söylemiş olma ihtimalleri de vardır. Artık tasdik etmeleri kendilerine bir fayda sağlamaz.²⁶³ Kabir azabının olduğunu kabul edenler ise ilgili ifadenin kabirde, sûra iki üfürüş arasında söyleneceğini iddia etmektedirler. Bu görüşü ileri sürenlere göre ölümler sûra ilk üfürüşe kadar kabirde azap görecekler. Daha sonra sûra ikinci kez üfürülünceye kadar azapları onlardan kaldırılacak ve uyumaya başlayacaklar. Az olduğunu söyledikleri zaman ise bu uyku esnasında geçirdikleri zaman dilimidir. Uykuda geçirilen uzunca bir sürenin Ashâb-ı Kehf kıssasında olduğu gibi kısa görülmesi mümkündür. Kehf ehli de mağarada bulundukları süre için *Bir gün yahut günün bir parçası kadar kaldık*²⁶⁴ demişlerdi. Oysa uykuda geçirdikleri vakit üç yüz seneden daha fazlaydı.

Bazı müfessirler, Mukatil'in görüşünden kastedilenin iki sura üfürme arasında geçen (ruhlara uykuya geçmeleri için izin verilen zaman) vakit olması durumunda görüşü isabetli bulmaktadır. Çünkü yeniden diriltilecek insan kabirde uyumadan önce gördüğü azabı mevcut azabına nazaran süre olarak az bulur. Bu nedenle de uyuma halindeki süreyi azımsamaktadır.

²⁶¹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 10, s. 95.

²⁶² Yâsin, 36/52.

²⁶³ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 12, s. 113.

²⁶⁴ el-Kehf, 18/19.

Mesela Kurtubî, *el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'an* tefsirinde azabın şiddetinin onlara kabirde kaldıkları sürenin miktarını unutturduğunu belirtmektedir. Çünkü azap iki sura üfleyiş arasında üzerlerinden kaldırılır. Bu sebeple de kabirde çekmiş oldukları azabı unutmuş olurlar. İbn Abbas ise: “İlk nefhadan ikincisine kadar içinde oldukları azap onlara unutturulur.” demektedir. Dünyada ve kabirde bulundukları süre onlar için hali hazırda içerisinde bulundukları vahim durumdan ötürü az gelmektedir.²⁶⁵ O halde onların kabir azabını hafif bulmalarının sebebi ahiretteki şiddetli azabı tatmış olmalarıdır.

İmam Mâtürîdî'nin dünyada az bir süre kalındığına ve bunun uyku durumuna benzetilmesine dair yukarıda değindiğimiz ayetleri delil getirerek kabirdeki azap ve nimeti inkâr edenlerin aksine, bir kabir hayatı bulunduğunu söyleyen Mukâtil (ö. 150) ve Muhammed b. İshak'ın (ö. ?) görüşlerine katıldığı anlaşılmaktadır. O, kıyametin kopması üzerine insanların bu şekilde bir tepki vermelerinin kabir ahvâlinin, ahiretteki hayattan çok daha farklı ve mahşer, hesap, mizan, sırat ve cehennem meşakkatli ve korkunç oluşunun yanında çok daha basit olduğunu ispat edeceğini belirtmektedir. Yani ayette geçen ifadeler, berzah/kabir âleminin uyku halinde olduğu gibi ruhani bir nitelik taşıdığının işaretidir.²⁶⁶

*Yoksa kötülüğe gömülenler, hayatlarında ve ölümlerinde iman ederek dünya ve ahirete dair yararlı işler yapanlarla bir olacaklarını mı sanıyorlar? Ne de yanlış hüküm veriyorlar. Oysaki Allah, gökleri ve yeri adaletli bir şekilde ve haksızlık yapılmaksızın herkesin hak ettiği muameleyi görmesi için yarattı.*²⁶⁷ ayetlerinde müellif, ölümden ve berzahta eşit olmayan iki gruba işaret ettiğinden bahsetmektedir. Bu da günah işleyenlerin azap göreceğine ve salih amelde bulunanların ise nimetlere mazhar olacağına işaret etmektedir.²⁶⁸

Kur'an'da; *Sonunda Allah, onların kurmuş oldukları tuzaklardan bu kimseyi korudu; Firavun ashabını ise şiddetli bir azap sarıp yok etti. Bu azap, onların sabah akşam sunulacakları ateştir. Kıyamet koptuğu vakit ise 'Firavun ashabını en şiddetli azabın içine atın!' denilecek.*²⁶⁹ buyrulmaktadır. Burada geçen *Firavun ashabını ise şiddetli bir azap sarmalayıp yok etti. Bu azap, onların sabah akşam sunulacakları ateştir* ibaresini kabir azabının varlığına delil getirenler olmuştur. Ayet-i kerimedeki *onlar ateşe arz olunurlar* beyanı için onların ruhlarının ateşe arz olunacağı ve bedenlerinin de kabirde bunun acısını hissedeceği

²⁶⁵ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 12, s. 113.

²⁶⁶ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 12, s. 113; *A.g.e.*, c. 10, s. 95.

²⁶⁷ Câsiye, 45/21, 22.

²⁶⁸ Toprak, *a.g.e.*, s. 315.

²⁶⁹ Mü'min, 40/ 45, 46.

açıklaması yapılmaktadır. Cennetlikler için de durum böyledir. Onların da ruhları cennete arz olunur. Elem ve lezzetin hissedileceği bir diriliş gerçekleştikten sonra ruhların hissettiğini bedenler de hisseder ve bu da kabirde yaşanır. Mâtürîdî, *arz olunmak* ibaresinden ahiretteki gibi bir cennet- cehennem hayatının ızdırıp ya da hazzının değil, akıbetini görüp durmaktan kaynaklanan bir acı ve mutluluğun anlaşılacağını ifade etmektedir. Bahsedilen azap hali de Firavun ve beraberindekiler cehenneme atıldıkları vakit meydana gelir. Kıyamet koptuğunda *Firavun ashabını en şiddetli azabın içine atın!* ibaresi de buna işaret etmektedir.²⁷⁰ Şu hadis de bu ayeti desteklemektedir: Abdullah ibn Ömer (r.a.) 'den rivayetle Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Sizden biriniz öldüğünde, ona varıp oturacağı yeri sabah akşam gösterilir. O kimse cennet ehlinden ise cennetten; cehennem ehlinden ise cehennemden yeri gösterilir. Ona: ‘İşte senin oturacağın yer burasıdır, nihayet kıyâmet günü Allah seni buraya gönderecek’, denilir.”²⁷¹

Kabir azabını inkâr edenler, *bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir.*²⁷² ibaresini takdim ve tehir vardır şeklinde tevile başvurarak yorumlamaktadırlar. Aynı ayetin devamında *Kıyamet koptuğunda, ‘Firavun ashabını en şiddetli azabın içine atın!’* denilecek. *Sabah akşam ateşe arz olunacaklar* sözü kabir ile kıyametin arasındaki azap için kullanılmamıştır şeklinde tevil etmişlerdir. Buradaki durum belki onlar için *orada sabah akşam rızıkları vardır*²⁷³ mealindeki ayette, cennetteki nimetin kastedilmesi gibidir.²⁷⁴

Ayette yer alan ateşe arz olunmanın kıyametten ve cehenneme atılmadan önce olması mümkündür. Bir başka ayette: *Toplayın o zalimleri, onların yandaşlarını ve Allah’tan başka taptıklarını; hepsini cehenneme atın! Ve durdurun onları; çünkü hesaba çekilecekler.*²⁷⁵ buyrulmaktadır. Hasan-ı Basrî, onların ateşe arz edilmelerinin sorgulama için durduruldukları ve tutuldukları zamanla ilgili olabileceğini, daha sonra cehenneme atılıp cehennem azabının kendilerine uygulanacağını ifade etmektedir.²⁷⁶ Ayette geçen *sabah ve akşam* ifadesi İmam Mâtürîdî’ye göre sabah ve akşam vaktinin miktarı manasına gelebilir. Bu durumda süreli ve geçici bir azaptan bahsedilir. Ancak ifade mecazi olarak değerlendirilirse azabın sürekliliği söz konusu olacaktır. O, ayetin kabir azabı ile ilgili olduğu yorumunun esas alınması dâhilinde

²⁷⁰ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 13, s. 67.

²⁷¹ Buhari, Cenaiz, 89.

²⁷² Mü’min, 40/ 46.

²⁷³ Meryem, 19/62.

²⁷⁴ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 9, s. 327.

²⁷⁵ Sâffât, 61/ 22-24.

²⁷⁶ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 13, s. 68.

kalınacak yerin dünya hayatı devam ettiği sürece kalınacak yer olduğu, buradaki sabah ve akşam ifadesinin gerçek manada olmadığı ‘her zaman’ anlamında kullanılmış olabileceği fikrini beyan etmektedir. Acı ve elem, sabah ve akşam vakti kadar bir zamanda devam eder.²⁷⁷ Abdullah b. Mesûd, ateşe arz edilmeyi şu şekilde açıklamaktadır: Firavun ve taifesinin ruhları, siyah kuşların karnına yerleştirilmiş gibi sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez ateşe götürülür ve onlara ‘Ey Firavun taifesi sizin gideceğiniz yer işte burasıdır’ denir. Bu sözlerin İbn Mesûd’dan geldiği sabitse bunlar düşünerek elde edilebilecek sözler olmadığından bunların Resûlullah’tan duyduğu sözler olduğu bilinir ve müellifin ifadesince bu, *sabah ve akşam* ifadesinin tefsiri olarak kabul edilebilir.²⁷⁸ Mâtürîdî, burada İbn Mesûd’un görüşüne katılarak azabın geçici olduğu fikrini kabul etmektedir.

Mâtürîdî, *Suda boğuldular ve hemen ateşe atıldılar*.²⁷⁹ ayetinin de kabir azabının varlığına bir delil olabileceğini belirtmektedir. Ayette geçen فادخلوا (hemen giriverdiler) kelimesinin başında “fâ-i takibiyye” gelmesi boğulmanın hemen ardından ateşe girildiğini ifade eder. Boğulma fiili dünyada olduğuna göre ve ateşe atılma da bunu takip ettiğine göre her ikisinin de dünyada olduğunu söylemek mümkündür.²⁸⁰ Bu durumda *ateşe atılma* ibaresinden anlaşılan kabirde ateşe arz olunma olabilir.

*Hayır; ileride bileceksiniz!*²⁸¹ ayeti durumun bilindiği gibi olmadığına ancak azaba uğradıktan sonra bir şeylerin bilineceğine işaret etmektedir. Burada bahsi geçen bilinecek şey ise Allah’a, Peygamberine ve ölümden sonraki dirilmeye iman etmeye engel olan her şeyin yanlış olduğudur. Bir başka yorum ise şu şekilde olabilir. *Hayır; ileride bileceksiniz!* ayeti ölüm anında azap görülünce durumun hiç de zannedildiği gibi olmadığına anlaşılabileceğine, *sonra yine hayır; ileride bileceksiniz!* ayeti de ölümden sonra diriltilme anında o günün hak olduğunun anlaşılabileceğine işaret etmektedir.²⁸² Mâtürîdî, bazılarının ilk ifadenin ölüm anında bilmeyi, ikinci ifadenin ise kabir anında bilmeyi belirttiğini söylemektedir. Nitekim Hz. Ali’ye ait olduğu bilinen “Biz kabir azabından şüphe ederdik. Daha sonra bu sure indi. (şüpheyi bıraktık.)”²⁸³ hadisi de bu ayetin meseleye delâletini desteklemektedir. *Muhakkak cehennem ateşini görürdünüz* ibaresi ise ya cehennemi ölüm anında göreceklerine yahut dünyada Allah’ın

²⁷⁷ Aynı yer.

²⁷⁸ Aynı yer.

²⁷⁹ Nuh, 71/25.

²⁸⁰ Toprak, *a.g.e.*, s. 317, 318.

²⁸¹ Tekâsür, 102/3.

²⁸² Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 17, s. 333.

²⁸³ Tirmizi, *Sünen*, "Tefsirü'l-Kur'an", 89; Bu hadisin garib olduğu belirtilmektedir.

delillerine dair tefekkürle cehennemi göreceklerine işaret etmektedir. *Sonra onu çıplak gözle göreceksiniz.*²⁸⁴ ayeti onların gözlerinde herhangi bir yanıltma payı olmaksızın onu göreceklerini gösterir.²⁸⁵ *Sonunda o gün nimetlerden muhakkak ki hesaba çekileceksiniz.*²⁸⁶ ayeti de bu sorgulamanın cehenneme girdikten sonra olduğunu belirtmektedir. O halde bu iki ayetten kabir hayatına ve kabir azabına dair bir yoruma gitmek mümkündür.

Allah-u Teâla, bir başka ayette: *O gün Allah sizi çağırarak ve siz, çok az kaldığınızı zannederek O'na şükrederek davetine uyacaksınız.*²⁸⁷ buyrulmaktadır. Ayetteki (*Dünyada*) *çok az kaldığınız zannı içinde* ibaresinde geçen “tezunnûne” kelimesi hakkında Hasan-ı Basrî, “Açıkça ve kesin bir şekilde anlarsınız ki dünyada ancak az bir müddet kalmışsınız.” yorumunu yaparken Katâde şöyle demiştir: “Kıyameti gördüğünüz zaman dünyayı hakir ve küçük görürsünüz.”²⁸⁸ İmam Mâtürîdî, malum beyan için dünyada veya kabirde manasında olmasının mümkün olacağını ifade etmektedir. Ahiretteki korku ve orada kalma süresinin uzunluğu nedeniyle dünyada/kabirde kalınan süre kısa kabul edilecektir.²⁸⁹

Kabir azabının olmadığını iddia edenler bu ayet ve benzerlerinin lafzen manalarını delil kabul etmektedirler. Yine *onları uyuttuğumuz gibi uyandırdık da birbirlerine sormaya başladılar; biri, 'Ne kadar kaldınız?' dedi. Onlar: 'Bir gün ya da günün bir kısmı kadar kaldık.' dediler ve 'Kaldığınız zamanı Rabbiniz daha iyi bilir.' diye eklediler.*²⁹⁰ ayetinde geçen *bir gün ya da günün bir parçası kadar kaldık* ibaresini esas alarak kabir azabını inkar edenler şöyle bir açıklama yapmaktadırlar: Eğer azap ve şiddet görüyor olsalardı dünyada kaldıkları süreyi azımsamazlardı. Çünkü azap ve belanın içinde olan birey bunu fazla bulur ve unutmaz. İnsanlar bu ibareden ancak bunu anlarlar. Kabirde kalınan süreyi az kabul edip *bir gün veya bir günden daha az* deyince bu durum, onların azap ve bela içinde olmadıklarını ispat eder.²⁹¹

Kabir azabının olacağını iddia edenler ise *orada çok az eğleştiğinizi zannedersiniz* mealindeki ifadeyi, dünyadaki vaktin yahut sûra iki üfleme arasındaki vaktin azlığı şeklinde tevil etmişlerdir. Sûra ilk üfleme ile ikinci üfleme arasında onlardan azap kaldırılacağını savunmaktadırlar. Onların dünyadaki kalış sürelerini az bulmaları ve bunu kısa bir süre kabul

²⁸⁴ Tekâsür, 102/7.

²⁸⁵ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 17, s. 334.

²⁸⁶ Tekâsür, 102/8.

²⁸⁷ İsrâ, 17/52.

²⁸⁸ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 8, s. 326.

²⁸⁹ Aynı yer.

²⁹⁰ El-Kehf, 18/19.

²⁹¹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 8, s. 327.

etmeleri, kabirde bir azap olmamasına delil olarak ileri sürülemez. Çünkü insanların bir musibet, bela, sıkıntı içindeyken mevcut hallerinden daha şiddetli bir durumla karşılaştıklarında önceki vaziyetlerini küçük görüp unutmaları âdettendir. Bu, cenneti ve içindeki nimetleri görünce dünyayı içindeki nimetlerle beraber unutmak gibidir. Hâlbuki dünyada iken nimetlere sahiplerdi. İşte azap da bunun gibidir.²⁹²

Diğer bir ayet-i kerimede de: *O gün sûra üfürülür ve günah işleyenleri o gün şaşkınlıktan gözleri belermiş olarak toplarsınız. ‘On günden fazla kalmadınız.’ diyerek fısıldaşırlar.*²⁹³ buyrulmaktadır. Dolayısıyla ‘On günden fazla kalmadınız.’ sözü ancak kısa bir zamanda yaptıklarına üzüлp dünyada kaldıkları süreyi küçümseyenlerin söyleyeceği bir sözdür. Burada bunca kısa bir vakitte işlediklerine bir hayıflanma söz konusudur.²⁹⁴

İmam Mâtürîdî’nin ilgili ayetlere dair aktarmış olduğu görüşler şu şekildedir: Ayetlerde geçen dünyada kalma süresi üzerine ihtilaflar vardır. Bazıları bu sürenin dünya hayatı için kullanıldığını ifade etmektedir. Zira ahiret hayatına kıyasla dünyada kaldıkları süre onlara kısa gelmektedir. Bazıları ise bunu kabir âlemi için söylemektedir. Kabir azabının bulunmadığını iddia edenler bu ayet-i kerimeyi delil göstermektedir. Bahsedilen süre kabir hayatına dair olunca kabirde geçirilen süre az kabul edilmiş olur. Eğer kabir azabı görülseydi bu süre daha büyük ve fazla görülürdü denilmektedir. Kabirdeki süre az görüldüğüne göre kabirde azap görmemişlerdir.

*Bu azap, onların sabah akşam arz olunacakları ateştir.*²⁹⁵ mealindeki ibareye göre kabir azabı, cehennem ateşinin kabirde bulunanlara gösterilmesi iken ahiret azabı, bizzat o ateşe girmektir. Cehennem ateşine girmek azabını gören bir kimse için bu ateşin sadece gösterilmesi azabını küçük ve az görmesi mümkündür.²⁹⁶ On günden fazla kalmama sözünün dünya ile ilgili olarak ifade edildiğini söyleyenler ise şöyle bir açıklama yapmaktadırlar: Âhireti ve oradaki korkunç şeyleri görünce dünya da orada geçirmiş oldukları zaman dilimi de gözlerinde küçülmüştür.²⁹⁷

İmam Mâtürîdî, *Allah, ecelleri geldiğinde insanları öldürür, ölmeyenleriye uykularında ölmüş gibi yapar. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini ise belli bir vakte*

²⁹² Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 8, s. 327.

²⁹³ Tâhâ, 20/ 103.

²⁹⁴ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 10, s. 310.

²⁹⁵ Mü’min, 40/46.

²⁹⁶ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 10, s. 310.

²⁹⁷ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 10, s. 310-311.

kadar salar. Şüphesiz bunda iyice düşünenler için ibretler vardır.²⁹⁸ ayetini açıklarken uyku halinde nefsi derrâkenin insandan alındığını, bu sebeple bir şey algılayamadığını, rüyada haz ve elem hissinin de nefs-i derrâkeye ait olduğunu ifade etmiştir. Kabir azabının da benzer şekilde olması mümkündür. Yani kabir azabı da ruha değil nefs-i derrâkeye yapılacaktır. Uyku halinde olduğu gibi yine nefs-i derrâke bedenden çıkmış bir şekilde acıyı da zevki de hissedecektir.²⁹⁹ İmam Mâtürîdî idraki “Bir şeyin bütün yönlerine vâkıf olmak.” şeklinde tanımlamaktadır. Bu durumda denilebilir ki idrak, duyu ve aklın birlikte hareket etmesinin neticesinde oluşmaktadır.³⁰⁰ Nefs-i derrâke de duyu ve aklın idrak etme hali olup kabir ahvâli de nefs-i derrakeye yöneliktir.

Ayette Allah şöyle buyurmaktadır: *Orada sabah akşam rızıkları hazırdir.*³⁰¹ Ayetin yorumuna dair şunlar söylenebilir: İnsanların yemek yeme alışkanlıkları farklılık arz etmektedir. Kimi insanlar tek öğün yemeyi tercih ederken kimileri günde iki öğün veya daha fazla da yiyebilir. Mesela Arap milleti sabah öğününden ziyade akşam öğününü severler. Ancak alışlagelen, sabah ve akşam yemekdir. Allah da Kur'an-ı Kerim'de anlayacağımız ve bildiğimiz örnekleri vermektedir ve dünyada hoşlanılan bu vaziyetin ahirette cennette de ikram edileceğini haber vermektedir.³⁰² *Bu azap, onların sabah akşam sunulacakları ateştir.*³⁰³ ibaresi ahiret hayatına dair bir duruma işaret eder. Eğer Allah dilerse onları öldükten sonra kabirde iken ateşe arz eder. Bu, kabir azabı için Kur'an'dan bir delil sayılabilir. İlgili ayetin devamı da buna işaret etmektedir. Öyleyse şöyle söylemek mümkündür: Onlar berzah âleminde sabah ve akşam ateşe arz edilecekler. Kıyamet günü ise daha şiddetli bir azaba dūçâr olacaklar.³⁰⁴ Ayette geçen sabah-akşam ateşe arz edilme durumunun ahirette olması halinde Meryem suresinde geçen kullanımla benzer bir kullanım ortaya çıkar. Ancak bu ateşe arz edilme durumunun kabirde olması da mümkündür.

Bir başka ayette *Onlar şöyle diyecekler: 'Ey Rabbimiz! Bizi İki kere öldürdün iki kere de dirilttin. Artık suçlarımızı itiraf ediyoruz. Çıkış yok mu?'*³⁰⁵ buyrulmaktadır. İbn Abbas ve

²⁹⁸Zümer, 39/42.

²⁹⁹Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 12, s. 365.

³⁰⁰Osman Nuri Demir, “İmam Mâtürîdî’de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, *Kader Dergisi*, İstanbul, 2019, c. 17, sayı: 1, s. 15.

³⁰¹Meryem, 19/62.

³⁰²Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, nşr. İbrâhîm Şemsu'd-Dîn, Beyrût, s. 82.

³⁰³Mü'min(Ğafir),24/46. Devamı; “Kıyamet koptuğunda, 'Firavun ve ailesini en şiddetli azabın içine atın.' denilecek.

³⁰⁴İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 83.

³⁰⁵Mümin, 40/11.

İbn Mesud'a ait olan görüşe göre iki ölümden maksat kişinin babasının üreme yapısındaki cansız hali ve dünya hayatının son bulmasıdır. İmam Mâtürîdî'nin de desteklediği İbnü'r-Râvendî'ye ait olan görüşe göre ise iki ölümden ilki dünya hayatının sona ermesidir ki bunun sonucunda kabirde diriltirme vardır. Diğerisi ise tekrar öldürülüp kıyamet günü yeniden diriltimektir. Mâtürîdî katıldığı ikinci görüş neticesinde bu ayetin kabir azabına da delil olabileceğini ifade etmektedir.³⁰⁶

*Kim de beni zikirden yüz çevirirse elbette sıkıntılı bir hayatı (dar geçim) olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak diriltiriz.*³⁰⁷ mealindeki ayette geçen *sıkıntılı bir hayat* ibaresi ile ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Kimisi bu sıkıntının dünya hayatında yaşanan sıkıntılar olduğunu, sonsuz bir hayatın ancak dünyada yaşanacağını düşünenlerin infak gibi amellerle ahirete yatırım yapmayıp ellerindeki bol kazancın asıl ebedi hayatta darlığa dönüşeceği şeklinde açıklarken bazıları da buradaki sıkıntının kabir azabı çekenleri kapsadığını söylemektedir. Yaşanacak sıkıntılı hayatın ahiret hayatı olduğunu söyleyenler de vardır.³⁰⁸

*Etrafınızdaki bedevîler arasında münafıklar var. Medine halkı içinde de ikiyüzlülüğü karakter edinenler var. Sen onları bilmezsin; onları biz biliriz. Onları iki kez cezalandıracağız, ayrıca bundan çok daha büyük bir azaba itilecekler.*³⁰⁹ mealindeki ayette yer alan iki defa azap edilmesi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bazıları bunu öldürülme ve esir edilme olarak açıklamaktadır. Ebû Bekir el-Esam bu görüştedir. Hasan Basrî azaplardan birinin dünyada diğerinin ise kabirde olacağını söylemektedir. Bunun haricinde onların ilk azapları, düşmanlarıyla aynı safta savaşmaları, ikinci azapları da savaşta öldürülmeleridir yorumunu yapmak da mümkündür. Yine iki cezadan birinin ölüm esnasında meleklerin önlerine ve arkalarına vurmaları³¹⁰, diğerinin ise sorgu meleklerinin kabirde vurmalarıdır denilebilir. Ahirette uğrayacakları azap ise ayette bahsedildiği şekliyle çok daha büyüğüdür.³¹¹

Mâtürîdî berzah âleminin varlığına dair mevcut delillerden yola çıkarak Bâtıniye olarak tanımladığı ancak İslam filozoflarına işaret ettiği anlaşılan bazı kişilerin bu dönemi, asıl ölümün ardından gelen ve süreklilik arz eden ruhani bir hayat olarak telakki etmelerini yanlış bulmaktadır. Mâtürîdî berzah âleminin ahirettekinden daha hafif bir durum olup sadece ruhani

³⁰⁶ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 13, s. 29.

³⁰⁷ Tâhâ, 20/124.

³⁰⁸ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 9, s. 326.

³⁰⁹ Tevbe, 9/101.

³¹⁰ Enfal, 8/50.

³¹¹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 6, s. 473.

bir nitelik taşıdığı fikri daha sonra Gazali tarafından da tekrarlanmıştır.³¹² Yukarıda bahsettiğimiz ayetler, kabirden itibaren insanın dünyada yaptıklarının karşılığında bir muamele gördüğünü, nimete mazhar olabileceği gibi azaba da muhatap olabileceğini göstermektedir. İmam Mâtürîdî'nin ayetler için yapmış olduğu yorumlara bakılırsa nimet ya da azap içeren bir berzah âleminin olduğu fikrine yakın durmakla beraber yine meselenin ancak sahih rivayetlerle desteklenebilecek gaybi bir nitelik taşıdığına ve bu meselelerde yorum yapılmamasının daha doğru olacağına dikkat çektiği görülmektedir.

1.4. Şehitlerin Berzahtaki Durumu

Kur'an-ı Kerim'de; *Allah için öldürülenlere ölümler demeyin. Bilakis onlar diridirler, ancak siz anlayamazsınız.*³¹³ buyrulmaktadır. İmam Mâtürîdî bu ayete dair çeşitli görüşleri “şehit olmanın fazileti ve diri olmasının anlamı” başlığı altında ele almıştır. Bu görüşlerden biri, Araplar arasında yaygın olan, herhangi birinin ölmesi ile ölen kişiyi anacak, hatırlatacak her şeyin de bu kişi ile birlikte yok olmasıdır. Bu durum özellikle ardından evladı olmayan kimse için daha belirgin bir şekildedir. İlgili ayeti müellif, “Bu ayette Allah Teâla Peygamber’ine (s.a.v.) Allah yolunda öldürülenlerin melekler topluluğu arasında anılmaları manasında diri olduklarını haber vermiştir.” şeklinde açıklamaktadır. Müellifin yer vermiş olduğu Hasan-ı Basri’ye ait görüşe göre ise şehitlerin diri olması daha çok kabir hayatıyla alakalı olup şehitlerin ruhlarının; müminlerin ruhlarının cenneti, kâfirlerin ruhunun ise cehennemi görmesinden çok daha öte bir muameleye tabi olacağına dairdir. Firavun ve taraftarlarının ise karşılaşacakları azabın hepsinden daha fazla olacağı belirtilmektedir.³¹⁴

Ebû Muhammed şöyle demektedir: Kitap ve sünnetin haber verdiği şekilde Yüce Allah’ın cesetleri çürümüş ve kemikleri dağılmış olanları kabirlerinden çıkarıp tekrar diriltmesi makul görünmektedir. Aynı şekilde onların öldükten sonra berzahta/kabirde azap görmeleri de Kitap ve sünnete göre makuldür. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, “Firavun ashabını azabın en şiddetlisine sokun”*³¹⁵ denilecektir. Çünkü onlar, ölümlerinden sonra ve kıyamet kopmadan önce sabah akşam ateşe sunulurlar. Kıyamet günü ise en şiddetli azaba girerler. Yine Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: *Allah uğrunda öldürülenleri sakın ölümler zannetme! Aksine onlar*

³¹² Adil Bebek, “Mâtürîdî’nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sayı: 19, s. 13, 14.

³¹³ Bakara, 2/ 154.

³¹⁴ Mü’min, 40/ 45, 46.

³¹⁵ Mü’min, 40/46.

*diridirler, Rableri katında Allah'ın, lütfundan onlara bahsettiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar. Arkalarından kendilerine kavuşamayan kimselere de hiçbir endişe olmayacağına ve onların hüznlenmeyeceğine sevinirler.*³¹⁶ Bunu Yüce Allah Bedir şühedâsına has kılmıştır.³¹⁷ Ancak bu ayete baktığımızda şühedaya ait lütuf ve ikramların umumi olduğu kanaatine varmak mümkündür. Bu rivayette kabir azabına delil olarak kullanılan ayetlerden yola çıkılarak kabirde bir azabın olmasının makul olduğu ifade edilmektedir.

Mâtürîdî, şehit kelimesinin sözlük anlamlarından biri olan “hazır olan” manası üzerinden şehitler için insanlar arasından ayrılışlar bile Rableri nezdinde hazır bulundukları yorumunu getirerek onların diriliğinin Rableri katında olduğuna işaret etmiştir. Hayat ve ölümü, tabii olan ve olmayan şeklinde ikiye ayırmış, tabii olmayan hayatın din ile hayat bulup uyanık olmak anlamına geldiğini; tabii olan hayatın ise bedenın canlılığını devam ettirdiğini belirtmiştir. Dolayısıyla tabii ölüm de bedenın yok olmasına sebep olan şeydir. Tabii hayatı, *Ölüken dirilttiğimiz ve ona, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç karanlıkta kalmış, bir türlü çıkamamış kimsenin vaziyeti gibi olur mu?*³¹⁸ ayeti ile desteklemekle birlikte şehitliğin, ahirette hayat bulunan ve bu sebeple de kişinin diri olarak anılmasını sağlayan şey olduğunu ifade etmektedir.³¹⁹

Ayetin *Onlara ölümler demeyin* kısmı ile ilgili olarak ise müellif, insanın tabiatı gereği ölümden nefret etmesi, “diri” demenin din ve dünya hayatını düzenleyecek olan Allah yolunda cihadı arzulamaya sevk edebileceği düşüncesiyle ifadeye dair bir yorulama da yapılabileceğini belirtmektedir. Bir diğer ihtimal ise şehit olanların eğer yaşasalardı dünyada yapacaklarının karşılığını Allah'ın sanki onlar dünya hayatındaymış gibi kendilerine sunması ile diri olabilecekleridir.³²⁰ O halde ayetten anlaşılan şudur: Şehitler, mümin de olsa diğer ölenlerden çok daha farklı bir muameleye muhatap olacaklardır. Onların diri olmasını Mâtürîdî, meleklerin nezdinde adlarının anılması şeklinde açıklayarak bununla cihada olan isteğin arttırılmasının da hedeflenmiş olabileceğini söylemektedir.

İmam Mâtürîdî ilgili ayette geçen *Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma!* ibaresinin yorumuna dair farklı görüşlere yer vermektedir. Bir görüşe göre ayet münafıklara bir cevap mahiyetindedir. Münafıklar Bedir ve Uhud savaşlarında şehit olanlar için onlar ölüp gitti

³¹⁶ Âli İmran, 3/169-170.

³¹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs*, s. 227.

³¹⁸ En'am, 6/ 122.

³¹⁹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 303.

³²⁰ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 303.

demişlerdir ve bunun üzerine ilgili ayet, onların ölü olmadıklarını tersine onların Rableri katında diri olduklarını belirtmektedir. Bir başka görüşe göre ise ayet-i kerime, genel olarak inkârcılara bir cevap niteliğindedir. İnkârcılar öldürülen birinin asla yaşamayacağını ve tekrar diriltilemeyeceğini savunduklarından ayet de nasıl ki diğer ölüler diriltilip yaşıyorlarsa onların da (şehitlerin) tekrar diriltildiklerini ve yaşatıldıklarını belirtmektedir.³²¹

Ayette geçen ilgili ibareye dair yapılan bir diğer yorum da şöyledir: Araplar öldükten sonra adı sanı kalmayan kimse için ‘artık o, ölüdür.’ derler, çünkü arkasında onu anan biri kalmamıştır. Allah yolunda öldürülenlere de sonradan adları anılmıyor manasında ölü demişlerdir. Allah ise bu ayette şehitlerin melek ve insan toplumunda anıldığını haber vermektedir. Onların halk arasında anıldığı da zaten açıkça bilinmektedir.³²² *Bilakis onlar Rableri katında diridirler* mealindeki ifadeyle ilgili olarak yapılan yorumlardan bir diğeri de müellifin aktardığı şekliyle şudur: Şehit olanlar yaşarken yaptıklarının karşılığını nasıl aldılarsa öldürüldükten sonra da öylece amellerinin karşılığını alacaklardır. Yaptıklarının mükâfatını almada yaşayan insanlar gibi olduklarından ölü sayılmazlar.³²³ Yapılan diğer bir yoruma göre ise müminler dünya hayatının zorluklarına rağmen iyilikler yaparak ahiret hayatını mutlu kılmakla emredilmiş olmanın gereği olarak bu hayattan faydalandıkları için diridirler. Kâfirler ise kendilerini diriltmeyip öldürdüklerinden ve hayattan faydalanmadıklarından ölü olarak nitelendirilmişlerdir.³²⁴

İmam Mâtürîdî, Hasan-ı Basri’nin yapmış olduğu yorumdan da bahsetmektedir. O, müminlerin ruhlarının cennete, kâfirlerin ruhlarının ise cehenneme arz edildiğini, şehitlerin ruhlarının ise diğer müminlerden çok daha farklı lezzetlere mazhar olacağını belirtmektedir. Firavun ailesinin ruhları ise diğer kâfirlerin muhatap olacağından daha şiddetli bir azapla karşı karşıya olacaktır. Allah şehitlere özel olarak daha çok lütufta bulunduğu onlar diridirler. Nitekim ayetin devamında da *Allah’ın, lütufta ve kereminden onlara bağışladıklarıyla mutlu bir şekilde Rableri yanında rızıklara muhatap olmaktadırlar* buyrulmaktadır. Bir kısmı da ayet için şu açıklamayı yapmaktadır: Bedir ve Uhud savaşlarında şehit olanlar için insanların arasında ‘öldü’ ifadesi kullanılmaktaydı. Allah Teâla da ayet ile *Allah yolunda öldürülenler için ölüler demeyin!* ikazında bulunmaktadır.³²⁵

³²¹Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 525.

³²² Aynı yer.

³²³ Aynı yer.

³²⁴ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 526.

³²⁵ Aynı yer.

Mesrûk'tan rivayet edildiğine göre Abdullah b. Mesûd, *Allah için öldürülenleri sakın ölümler zannetme!* mealindeki ayetini Allah katında şehitlerin ruhlarının yeşil kuşların bedenlerinde bulunduğu, bu kuşlar için arşta asılı kandiller olduğu; cennette istedikleri yere uçup tekrar kendilerine döndükleri şeklinde açıklamıştır. İmam Mâtürîdî bu uzunca hadis³²⁶ ilgili kısmına yer vermektedir.³²⁷ Bahsi geçen ayetin ise *arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerini de müjdeliler* kısmına dair İbn Abbas; şehitlerin kendilerine katılacak olanların yazılı olarak bulunduğu sayfaların inmesi sayesinde onları müjdeleyeceklerini ifade etmektedir. Bir başka ifadede ise aynı din ve konumda bulundukları ancak ayrı oldukları kardeşlerine Allah'ın kendilerine verdiği nimetlerle müjdeliler. Müjdeden kastın sevinç olduğunu ve şehitlerin henüz kendilerine katılmamış olan ve onlardan sonra dünyada savaşa devam eden kardeşlerinden dolayı sevindiklerini söyleyenler de olmuştur.³²⁸

Bir başka görüş olarak *henüz kendilerine katılmamış olandan* kastedilenin ise onlardan sonra İslam'a girenler olduğu söylenmektedir. Allah, katındaki mevkilerinden kendi kavimlerini haberdar etmek için de onları müjdelemektedirler. Bu durum *Ona 'Cennete gir' denildi. 'Rabbimin beni affedip güzel bir şekilde ağırlananlardan kıldığını keşke kavmim bilseydi.' dedi.*³²⁹ ayetindeki durum gibidir.³³⁰ Nitekim İmam Mâtürîdî'nin bu ayetlere dair açıklaması da şöyledir: Allah Teâla: *Derken şehrin diğer tarafından bir adam koşarak geldi. 'Ey kavmim! Bu uyarıcılara uyunuz!' dedi. Sizden herhangi bir ücret istemeyen bu kimselere uyun, çünkü onlar doğru yolda olan kimselerdir. Bana ne olmuş ki, beni yaratana kulluk etmeyecekmişim! Oysaki hepiniz O'na döndürüleceksiniz. Ondan başka ilahlar mı edineyim? O çok bağışlayan Allah, eğer bana bir zarar vermek istese putların yardımı bana hiçbir fayda vermez, beni kurtaramazlar. O vakit ben apaçık bir sapıklığın içine düşmüş olurum. Şüphesiz ben, Rabbinize iman ettim, bana kulak verin. Ona: 'Cennete gir' denilince, 'keşke, dedi, kavmim bilseydi!' Rabbimin beni affettiğini ve beni ikram edilenlerden eylediğini!*³³¹ buyurmaktadır. Mâtürîdî, son iki ayetten yola çıkarak şehitler için belirtildiği gibi bu kimsenin de cennete girmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir. Bu açıklamasının ardından da *aksine*

³²⁶ Müslim, İmâret, 34.

³²⁷ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 526.

³²⁸ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 527.

³²⁹ Yasin, 36/26, 27.

³³⁰ Aynı yer.

³³¹ Yasin, 36/ 20-27.

onlar diridirler; mutlu bir halde Rableri katında rızıklara muhatap olmaktadır.³³² ibaresinin yer aldığı ayeti hatırlatmaktadır.

Ayetle alakalı olarak Mâtürîdî'nin aktardığı bir diğer yorum ise şu şekildedir: *Ona 'Cennete gir denildi.'* sözü ahirette söylenecek bir ifadedir. Bu durum başka bir ayetteki *Allah, 'Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara sen mi Allah'tan başka beni ve annemi tanrı kabul edin' dedin? buyurduğu zaman*³³³ ifadesiyle benzetmektedir. Ancak bu ona o gün söylenecek bir şeydir. Bu durumda müellif ilk yorumun daha isabetli olduğunu belirtmektedir.³³⁴ Ayrıca *Rabbimin beni affedip güzelce ağırlananlardan kıldığını keşke kavmim bilseydi* ibaresinden anlaşıldığı üzere bu kişi, ölü ve diri olarak kavmine nasihat etmektedir. Yaptıkları kötülöklere rağmen onlara nasihati terk etmemektedir. Allah'a ve Peygamberine iman etmesinden dolayı kendisine ne nimetler verildiğini kavminin de bilmesini temenni etmektedir. Müminin de bu şekilde nasihatçi olması gerektiği belirtilmektedir. Katâde de "Allah mümini aldatan biri olarak değil, ancak nasihatçi olarak karşılar. Mümin Allah'ın cömertliğini ve yüceliğini görünce, keşke kavmim bilseydi" der. Ka'b ise müminlerin ruhuna cennete girmesi söylenince müminin ruhu, insanlara peygambere inanmaları için kendisinin nerede olduğunu bildirmek istemektedir yorumunu yapmaktadır.³³⁵

Şehitlerin diri olmasına dair açmış olduğu bahiste Mâtürîdî, ölümü ve hayatı tabii ve arazi olmak üzere ayırdıktan sonra, dıştan gelen yani arazi olan hayatı dörde ayırmaktadır. Bunlardan ilki din ve itaatle yürüyen hayat, ikincisi ilim, basiret ve uyanıklıkla yürüyen hayat, üçüncüsü ziynet ve şerefle yaşamak, dördüncüsü ise zikir ve lezzet hayatıdır. İmam Mâtürîdî, şehitlerin Allah katında diri olmaları ile bu dört anlamdan birinin kastedilmiş olabileceğini belirtmektedir. Çünkü şehitler her ne kadar dünya ehli arasında bedenleri ölmüş olsa da onların şehadetleri öncesindeki amelleri devam etmektedir.³³⁶

1.5.Berzah Âleminin Keyfiyeti

Ölüm, ruh denilen varlığın insan bedenini terk etmesiyle gerçekleşmektedir. Berzah hayatının, kabirdeki sorgulama, nimet ve azabın ruha mı bedene mi yoksa her ikisine birden mi olacağı tartışma konusudur. Bu nedenle öncelikle ruhla alakalı bilgilendirmelere yer vermek

³³² Âl-i İmrân, 3/ 169, 170.

³³³ Maide, 5/ 116.

³³⁴ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 12, s. 89-90.

³³⁵ *A.g.e.*, c. 12, s. 90.

³³⁶ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 527,528.

yararlı olacaktır. Ruhun farklı farklı tarifleri yapılmıştır. Âlimlerin genel olarak görüşleri değerlendirildiğinde; “Ana rahminde melek tarafından oluşması sırasında insanın bedenine üflenen ve ölümü anında insan bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici hakikati.” şeklinde tarif edilmesi mümkündür. Nazzâm, Mâtürîdî, Gazzâlî, Râgıb el-İsfahânî ve Cürcânî’nin berzah hayatına dair açıklamaları da buna yakındır. Nefis ve ruh kelimesinin aynı anlama geldiğini söyleyenler olduğu gibi ikisinin birbirinden farklı olduğunu söyleyenler de olmuştur. Gazzâlî’ye göre birbirinden farklı birçok anlamları olan kalp, ruh, nefis ve akıl rabbânî ve ilâhî latifeyi ifade etme bağlamında eş anlamlıdır.³³⁷ Ancak denilebilir ki nefis kelimesi, insanın ruh ve bedenden meydana gelen bütünlüğüne denilir ve bedeni ifade etmede ruh kelimesi kullanılmaz.³³⁸

Ruh kavramına dair fikir beyan eden ve insanın ruh ile bedenden meydana geldiğine dikkat çeken ilk kelâmcı Cehm b. Safvân olmuştur. O, ruhun var olduğunu, fakat Allah’ın görülememesi gibi ruhun da görülemediğini belirtmiştir. Ebû Hanîfe gibi erken devir kelâm âlimlerinin çoğu ruh-beden ayırımı yapmıştır. Ehl-i sünnet kelâm sistemini kuran Mâtürîdî ve Eş‘arî ruh-beden arasında ayırımı gidip ruhun varlığını kabul etmektedirler.³³⁹

İmam Mâtürîdî’nin ruh hakkındaki görüşlerine *Te’vîlât*’ında rastlamaktayız. O, *Sana ruhu sorarlar. De ki: "Ruhun mahiyetini ancak Rabbim bilir, size onunla ilgili çok az bilgi verilmiştir."*³⁴⁰ ayeti ile ilgili olarak şunları söylemektedir: Mutezilî alim Ebû Bekir el-Esam (ö. 200), *Allah, ‘Beden başka ilah bulunmadığı konusunda insanları uyarın ve bana hürmette kusur etmeyin’ hükmünü bildirmeleri için kullarından istediğine, emrine uyarak vahyi taşıyan melekler indirir.*³⁴¹ ayetinde olduğu gibi burada da ruhun Kur’an anlamına geldiğini beyan etmektedir. İmam Mâtürîdî, “Kabul etmedikleri halde neden Kur’an’dan sorsunlar?” şeklinde yapılan itiraza *Dediler ki: ‘Bu nasıl peygamber! Yemek yiyor, çarşılarda dolaşıyor. Ona bir melek indirilmeli ve kendisiyle birlikte o melek de uyarıcılık görevi yapmalı değil miydi?* ayetinde de kabul etmedikleri halde peygamber nitelemesinin kullanılmasını misal vererek Ebû Bekir el-Esam’ın bu görüşünü teyit etmektedir. Hasan-ı Basrî, ruhu, bedenin kendisi aracılığıyla ayakta durduğu unsur olarak tanımlamaktadır. İbn Abbas, *Ruhun ne olduğunu ancak Rabbim bilir* ibaresi için: *Tüm yaratıklar bir araya gelse benzerini yaratamazlar* ve “Her ikisi tek mana olup Rabbimin yarattıklarındandır.” şeklinde bir açıklama yaparak aslında yine

³³⁷ Süleyman Uludağ, “Nefis”, *DİA*, XXXII, 526.

³³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Ruh”, *DİA*, XXXV, 187.

³³⁹ Yavuz, “Ruh”, XXXV, 188, 189.

³⁴⁰ İsra, 17/85.

³⁴¹ Nahl, 16/ 2.

Kur'an'a işaret etmektedir. Bazıları *O gece melekler ve ruh Rablerinin izni ile her işi yapmak üzere iner.*³⁴² ayetinde yer aldığı şekliyle benzer olarak ruhun bir melek olduğunu iddia etmişlerdir. Bazıları da onların Hz. Peygamber'e sadece cisimlerin hayatta olmasını sağlayan ruhu sorduklarını ifade etmişlerdir. Bunu anlayamayacakları için onlara Resulullah'ın cevap vermediğini de açıklamalarına eklemişlerdir. Ebû Yusuf, Hz. Peygamber'in ahkâm sorularına cevap verdiği halde bu tür kelâmî soruları cevaplandırmadığını, yasakladığını ve meseleyi Allah'a havale ettiğini belirtmiştir. Cafer b. Harb ise *Onlarla en güzel bir şekilde mücadele et.*³⁴³ ve *Artık gerçeği açıkladıktan sonra onlarla tartışmaya girme.*³⁴⁴ gibi ayetlerin aslında Allah'ın kelâmî konularda da konuşulmasını emrettiğinin göstergesi olduğunu söylemektedir. Aslında Ebû Yusuf'un kastettiği yasak aklın bilemeyeceği konular için geçerlidir. Nitekim Hz. Peygamber de: "Allah'ın yarattıkları hakkında düşünün ancak O'nun zatı hakkında düşünmeyin." buyurmaktadır. Yani din hakkında ve kelim ilmine dair konuşmak mübahtır. İmam Mâtürîdî, netice olarak soru soranların ruhtan neyi kastettiğini bilemeyeceğimiz için ruhu tefsir etmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Hz. Peygamber ise onların neyi sormak istediklerini bilmiş ve ona göre bir cevap vermiştir. *Size az bir bilgi verilmiştir* ibaresi için bazıları: "İyiliğiniz ve ihtiyaçlarınıza dair size verilen bilgi pek azdır." derken bazıları da Allah'ın yarattığı ve indinde olan bilgiden size çok az verilmiştir. Ruh da bunlardandır. Bizler varlıklar hakkında görüldüğü kadar bilgi edinebiliriz. Tam olarak varlıkların hakikatine dair bir bilgimiz bulunmamaktadır. Mesela bizler eşeğin eşek olduğunu biliriz ancak eşiği eşek yapan özü bilemeyiz."³⁴⁵

İmam Mâtürîdî, kabirdeki azap veya nimetin ruha olacağı fikrindedir. O, ruhun kabirde ahiret hayatındaki, yerini görmesini insanın rüya görmesi ile bağdaştırmaktadırlar. İmam Mâtürîdî, ilk sûrun üflenmesi ile bütün canlıların öleceği dünya hayatının son bulup kabir hayatının başlayacağı, sûra ikinci üfleme ile de ruhların bedenlerine yeniden iade edileceği görüşündedir. İki sûrun arasında bir berzah hayatının olacağını belirten Mâtürîdî, sûrun mahiyetinin ise tam olarak bilinemeyeceği kanısındadır. İkinci surun üfürülmesiyle meydana gelecek haşir de yine hem beden hem de ruhen gerçekleşecektir.

³⁴² El-Kadr, 97/ 4.

³⁴³ Nahl, 16/ 125.

³⁴⁴ Kehf, 17/ 22.

³⁴⁵ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 8, s. 385-388.

1.5.1. Berzah Âlemi ve Uyku Halinin Benzetilmesi

Kur'an'da uyku ile ölüm arasında bir benzerlik olduğuna dair ifadeler yer almaktadır. Nitekim Allah Teâla bir ayette: *Allah, ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir, ölmeyenleri de uykularında ölmüş gibi yapar. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar (hayata) salar. Kuşkusuz bunda iyice düşünenler için dersler vardır.*³⁴⁶ buyurmaktadır. İbn Abbas, her ruhun varlığını belli bir sebebe bağlı devam ettirdiğini, Allah'ın ölümüne hükmettiği kimsenin ruhunu elinde tuttuğunu, ölmesine hükmetmediği kimsenin ise uykuda ruhunu serbest bıraktığını söylemektedir. Said b. Cübeyr, uyuyan canlıların ve ölülerin ruhlarının bir araya toplanarak Allah'ın dilediklerinin tanıştıklarını, ölecek olanların ruhunun tutulup diğerlerinin ise ruhlarını uyanınca tekrar bedenlerine ilettiğini söylemektedir. Kelbî de uyuyan kimsenin nefsi kendisine iade edilinceye kadar ölü hükmünde olduğunu söylemektedir. Allah'ın uyuyan kişinin ruhunu bedeni ile beraber bırakıp nefsini aldığına dair yapılan yorumlar da bulunmaktadır. Ruh alındığı zaman ise beraberinde nefis de alınır. İmam Mâtürîdî Kelbî'nin bu yorumunu diğerlerine nazaran daha uygun bulmaktadır.³⁴⁷

İmam Mâtürîdî, ilgili ayeti incelerken *Nefs-i Derrâke* başlığı altında meseleyi biraz detaylandırmıştır. O, Allah'ın insanı beden, ruh ve idrak edici nefsin bütününden yarattığını, uyku halinde kişinin bedeninde uyanıklık halindeki canlılığın devam ettiğini, ancak nefs-i derrâkenin aktif olamadığını ve dolayısıyla idrak etme özelliğinin uyku esnasında alındığını ifade etmektedir. Ölüm anında ise insandan ruhu da alınınca artık hiçbir şeyi algılayamayacak bir düzeye iner. İmam Mâtürîdî, rüya halini de nefs-i derrâkenin uykuda alındığını teyit edici bir unsur olarak görmektedir. Zira kişi, rüya anında bir haz ya da elem duyabilmektedir.³⁴⁸ Ayrıca nefs-i derrâkeyi hiçbir şeyi algılayamayacak şekilde elinde tutan, dilediği zaman da kişiye onu tekrar veren bir kudret sahibinin çürüyüp yok olan bedenleri yeniden diriltmesi pek tabiidir. Beden sureti yapılabilen bir madde iken idraki sağlayan nefis latif bir cisim olup çok daha önemlidir. Bedenden ayrı olarak nefs-i derrâkenin yaratılmasını kabul eden ölüm sonrası yeniden yaratılmayı da kabul etmelidir.³⁴⁹

Ebû Tâlib el-Mekkî de eserinde yer verdiği bazı rivayetlerle ölüm/berzah ve uyku arasında bir benzerlik olduğuna dikkat çekilmektedir: Uyurken imkân varsa kibleye dönülerek

³⁴⁶ Zümer, 39/42.

³⁴⁷ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 12, s. 364, 365.

³⁴⁸ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 12, s. 365.

³⁴⁹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 12, s. 366, 367.

yatılıp uyunmalıdır. Kibleye dönmek ise iki şekilde mümkündür. Ya sırt üstü yatılır ve böylece ayaklar ile yüz kibleye yönelmiş olur. Bu da yeni ölmüş birinin haline benzer. Yahut bir yanı üzere uyuyarak yüzü kibleye çevrilmiş olur. Genellikle kişi sağ yanı üzere uyur ve yüzü kibleye dönük olur. Bu da mezaradaki ölünün durumuna benzer. Dolayısıyla böyle uyurken ölünün mezarındaki halini yakın bir vakitte kendisinin de bu halde olacağını anımsar. Hülâsa birinci uyuma durumunda ölürken alacağı vaziyet; ikincisinde ise mezarındaki vaziyetini tefekkür edip anımsamalıdır. Bu hususta Yüce Allah, şöyle buyurmaktadır: *Biz yeryüzünü dirileri de ölüleri de birleştiren bir yer yapmadık mı?*³⁵⁰ Bu ayetlerin müfessirlerce kabul edilen anlamı şöyledir: “Yer (arz) sırtında dirileri, karnında ölüleri taşır. Yüce Allah, uykuyu kendi varlığına bir delil kılmıştır. Bunu da ancak kalbiyle işitenler anlayabilir. Yüce Allah, *Gece uyumanız ve gündüz O’nun lütfundan istemeniz de O’nun mevcudiyetinin ve gücünün delillerindendir. Muhakkak bunda işiten bir toplum için dersler vardır.*³⁵¹ ayetinde bu ihsanını açıklamaktadır.³⁵²

Bir başka rivayet de şöyledir: “Dikkate alanlar için uyku, dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında olan berzah gibidir. Şayet perdesi kalkarsa dünya hikmetleriyle zuhur eder. Aynı şekilde perde açıldığında ahiret, ilahi kudret ile ortaya çıkar. Dolayısıyla dünya hayatı bir rüya gibidir. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *O, gece sizi ölü gibi kendinizden geçirip alan ve gündüz ise kazançlarınızı bilen, sonra da eceliniz tamamlanıncaya kadar gündüzleri sizi yeniden diriltendir.*³⁵³ Yine Lokman (a.s.) oğluna: “Eğer ölüm hakkında şüphe duyuyorsan o halde uyuma! Çünkü uyumaya nasıl mecbur kalıyorsan öyle de öleceksin. Ölümünden sonra dirilme hususunda şüphen varsa o halde, uyuduğunda uyanma da göreyim! İşte, nasıl ki uyuduktan sonra uyanmak mecburiyetinde kalıyorsan aynı şekilde öldükten sonra dirileceksin.” derdi. Rivayete göre konu ile ilgili olarak Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kim hangi halde ölmüşse kıyamette o şekilde dirilitilir.”³⁵⁴

Ebu Muhallim el-Cisri, kardeşlerini toplayan hikmet sahibi bir kimse idi. O, *Şöyle derler: Vay başımıza gelene! Kim bizi diriltip mezarımızdan çıkardı? Bu, Rahman’ın vaad ettiği şeydir. Peygamberler doğru söylemişler.*³⁵⁵ âyetini okuduğu zaman ağlıyordu. Sonra şöyle diyordu: “Şüphesiz Allah’ın kitabında nitelikleri arz edilen kıyamet, azameti ve korkunçluğuyla akılları başlardan alır. Yemin olsun ki insanlar uykuda iken uyanıkmiş gibi dirilmeden önce ilk

³⁵⁰ Mürselât, 77/25-26.

³⁵¹ Rûm, 30/23.

³⁵² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. I, s. 66.

³⁵³ En’am, 6/60.

³⁵⁴ Hâkim, *Müstedrek*, II, 87; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 3, 231.

³⁵⁵ Yâsin, 36/52.

dehşet esnasında vaveyla ederler ve henüz huzurda hazır durmadılar. Öyle ki gözlerin gördüğü böyle bir tehlikenin benzeri yoktur. Allah'ın Celâl sıfatı ve emriyle kıyamet onların üzerine hak olmuştur. Onlar berzah âleminde uzun süre kalmalarından dolayı kabirlerinde azap görür, acı çekerler. Onların vaveylasının kesilmesi esnasında onlar, daha büyük bir karanlığın içine nakledilirler. Şayet durum böyle olmasa da insanların onu küçümsemesi gerçeği görmeyip uykuda olduklarının bir işaretidir. Buna Kur'an-ı Kerim'den delil olarak da şöyle buyrulmaktadır: *En büyük felaket (kıyamet) geldiği zaman*³⁵⁶ dedi ve sakalları ıslanincaya kadar ağladı.³⁵⁷ Mevcut rivayetlere ve İmam Mâtürîdî'nin görüşlerine baktığımız zaman berzah ile uyku/rüya halinin benzetildiğini görmekteyiz.

2. MÂTÜRÎDİYYE GELENEĞİNDE BERZAH ÂLEMİ İNANCINA BAKIŞ

İlk dönem Mâtürîdî âlimlerinden olan Semerkandî, berzahı, sorguyu, kabir ahvâlini inkâr eden kimsenin yoldan çıkmış ve inancı bozulmuş bir Mutezilî olduğunu söyleyerek kabir azabının hak olduğuna inanmanın vacip olduğunu belirtmiştir. Kabir azabının varlığına kabrin cennet bahçelerinden bir bahçe yahut cehennem çukurlarından bir çukur olduğuna dair hadisi ve yine her gece mülk suresini okuyan kimseden kabir azabının kaldırılacağına dair gelen rivayeti delil getirmektedir. Ayrıca *Kim de benim zikrimden yüz çevirirse ona dar bir geçim vardır. Bir de o, kıyamet günü kör olarak hasredilir.*³⁵⁸ ayet-i kerimesinde geçen *dar geçim* ibaresinden de Allah'ın kabir azabını murat ettiğini belirtmektedir.³⁵⁹

Münker ve Nekir sorgusunu inkâr edenleri Kaderiyyeci olarak niteleyen Semerkandî, sualin hak olduğunu ifade etmektedir. Kişi öldüğünde gök gözlü iki siyah meleğin gelerek kişiye Rabbinden, dininden, peygamberinden sorduğuna dair gelen rivayeti³⁶⁰, Hz. Ömer'in sual esnasında kişinin aklı başında olup olmayacağına dair soru sorduğu rivayeti ve Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'i defnederken ona telkinde bulunmasını da kabir sorgusuna delil olarak sunmaktadır.³⁶¹

Mâtürîdî âlim Ebû Şekûr es-Sâlimî, Cehmiyye, Mu'tezile ve Neccariye mezheplerinin kabir azabı ve Münker-Nekir meleklerinin sorgularını inkâr ettiklerini belirtmektedir. Onlara

³⁵⁶ Nâziat, 79/34.

³⁵⁷ İbn Ebî'd-Dunyâ, *el-Ahvâl*, I, 67.

³⁵⁸ Tâhâ, 20/124.

³⁵⁹ İbn Hakîm es-Semerkandî, *İslâm İnançları ve Ehli Sünnet Yolu (Es-Sevâd'ül-A'zam)*, çev. Ali Vehbi Cengiz, Ankara: Eser Matbaa, 1975, s. 24, 25.

³⁶⁰ Tirmizi, Cenaiz, 70.

³⁶¹ es-Semerkandî, *a.g.e.*, s. 25.

göre bu caiz değildir çünkü ruhsuz cesede azap edilmesi veya ruhun cesede girip azap görmesi ya da bedensiz ruha azap edilmesi söz konusu olamaz. Ruhsuz et acı çekmeyeceğine, ruh bedene girerse de bu sefer ikinci defa ölmek gerekeceğine göre bu mümkün değildir. Bu konuda Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: *Herkes ölümü tadacaktır.*³⁶² Bu ayet ölümün bir tek defa olup ruhun da bedensiz azap görmeyeceğini haber vermektedir.³⁶³

Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'e göre kabir azabı ve Münker-Nekir'in sorgusu sahih bir delille haktır. İlgili rivayet şöyledir: Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Hz. Aişe (r.a.)'ye "Münker-Nekir'in sorgusu ve kabrin seni sıktığı esnada senin halin ne olur" diye sorduğunda Hz. Aişe: "Ben kabrin beni sıkmasından ve Münker-Nekir'in sorgusundan korkarım" dedi. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz (a.s.): Ey Hümeýra! "Kabrin mümini sıkması, annenin çocuğunun ayağına ve eline dokunması gibidir. Münker-Nekir'in sorgusu da, göze sürme çekmek gibidir." buyurdular. Hz. Peygamber (s.a.v.) Hz. Ömer'e: "Fettâne-yi kabir (Münker-Nekir) sana geldiğinde (seni sorguya aldığı anda haline nice olur", diye sorduğunda Hz. Ömer: "Ya Resulallah, benim şu anda olduğu gibi aklım başımda olacak mı?" Sorusuna karşılık evet diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Öyleyse aldırım" dedi. Onun için bu durum makul ve meşrudur. Zira uyuyan kişinin ruhu da *Allah, öleceklerin ölümleri anında, ölmeyeceklerin de ruhunu uykuları esnasında alır.*³⁶⁴ ayetinde de belirtildiği gibi bedeninden çıkar. Yani uykuda ve ruh bedende yok iken de beden elem duyar acı çeker, dinlenir, bilir, konuşur, güler, ağlar ve işitir. Çünkü ruh (bedenden çıksa da) kendisiyle birliktedir. Ruh bedenle birlikte olduktan sonra kemik olsun, et olsun toprak olsun fark etmez yani acı duyar, elem çeker. Peygamber efendimiz (a.s.)'dan gelen şu rivayet de buna delildir: "Beden kabirde içinde ruh yok iken nasıl acı çeker", denildiğinde O şöyle buyurdu: "Bu, içinde ruh olmayıp acı çeken diş gibidir. Diş ağrıyor; çünkü diş ete bitişiktir, ruh da ete bitişiktir." Rivayete göre Hz. Peygamber (a.s.) bir defasında iki yeni kabre uğradı ve ikisinde de kabir azabı olduğunu söyledi. Oradan bir hurma dalı alıp ikiye böldü yarısını bir kabre, diğer yarısını da bir kabre dikerek buyurdu ki: "Bunlar kurumadığı müddetçe onlardan kabir azabı hafifler."³⁶⁵

Yüce Allah, *Biz onlara iki kez azap edeceğiz, sonra onlar bundan çok daha büyük bir azaba çarptırılacaklar.*³⁶⁶ buyurarak kişiyi biri dünyada diğeri de kabirde olmak üzere iki kere

³⁶² Âl-i İmran, 3/185.

³⁶³ Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. 460), *et-Temhîd fî Beyâni't-Tevhîd*, thk. Ömür Türkmen, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017, s. 254.

³⁶⁴ Zümer, 39/42.

³⁶⁵ Ebû Şekûr es-Sâlimî, *a.g.e.*, s. 254, 255.

³⁶⁶ Tevbe, 9/101.

cezalandırmak istediğini belirtmektedir. Bu mesele Ebu Hanife'ye sorulduğunda o da kabir azabı haktır buyurdu. Ona peki bunun delili nedir diye sorulduğunda da şöyle dedi: *Elbette o zulmedenlere bundan başka bir azap daha vardır.*³⁶⁷ ayetidir ki Allah cehennem dışında kabirde de azap edeceğini burada belirtmiştir dedi. Ayrıca Peygamber Efendimiz (s.a.v.) kabir azabının üç şeyden kaynaklandığını ifade etmiştir ki bunlar: Gıybet, dedikodu yapıp insanları çekiştirmek ve idrar sıçramasıdır. Ancak kabir azabı müminler için caizken kâfirler için vaciplerden biridir.³⁶⁸

Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Mutezile ve Rafizilerin çoğunluğunun berzahı ve orada nimet ya da azaba muhatap olmayı inkâr ettiğini, sünnet ve cemaat ehlinin ise kâfirler ve bazı müminler için kabir azabının hak olduğunu kabul ettiklerini ifade etmektedir. Bunun bir delili Firavun ve adamlarının sabah akşam ateşe arz olunacaklarına³⁶⁹ dair gelen ayettir. Ayette bahsedilen ateşe atılma kıyametten öncedir ki bu da kabirde olur. Bazı müfessirler *dar geçim*³⁷⁰ ibaresinin kabir azabı olduğunu söylemektedirler. Dünya hayatında kâfirler refah içinde yaşamaktadır. Kıyamet öncesi sıkıntılı bir yaşama sahip olmaları gerekir. Kıyamette ise kör olarak diriltilmeleri bundan sonradır. Sünnet ve cemaat ehline göre Allah onları dirilttikten sonra azap gerçekleşir. Çünkü azap hayat sahibi kimseye olabilir. Elem için bilgi gereklidir ve bilgi diri olanda bulunur. Ölünün azap görmesi mümkün değildir. Zaten ihtilaf da ölünün azap görmesi meselesinde ortaya çıkmaktadır. Kerrâmiye, ölüye azap edileceği görüşündedir. Pezdevî, bir kısım Mâtürîdî âlimin keyfiyetle meşgul olmamayı tercih ettiğini belirtmektedir. Onlar azabın ayet ve hadislerle sabit olduğunu kabul etmektedirler.³⁷¹ Ehl-i Sünnet'e göre ölen kişiye Rabbini, dinini, peygamberini soran meleklerin (Münker-Nekir) sorgusu haktır. Bu sorulara mümin kişi cevap verebilirken kâfir veremez. Mutezile ve bid'atçıların çoğu Münker-Nekir sorgulamasını inkâr etmektedir.³⁷²

Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*'ında Mutezile, Neccariyye ve Cehmiyye'nin, Münker ve Nekir'in sorgulaması meselelerini kabul etmediklerini aktarmakta,³⁷³ *Akâid*'inde ise Münker ve Nekir meleklerinin kabirde insanları sorgulamasının sem'î delillerle sabit olduğunu

³⁶⁷ Tûr, 52/47.

³⁶⁸ Ebû Şekûr es-Sâlimî, *a.g.e.*, s. 255.

³⁶⁹ Mümin, 40/46.

³⁷⁰ Tâhâ, 20/124.

³⁷¹ Ebû Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, s. 235, 236.

³⁷² Pezdevî, *a.g.e.*, s. 237.

³⁷³ Ebû'l-Muin en-Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm*, trc. İsmail Hakkı Uca, Konya: Can Kitabevi, tsz. s. 93.

belirtmektedir. Taftâzânî de Münker ve Nekir melekleri kabirde kişiye Rabbi, dini ve peygamberi ile ilgili sorular soracaklarını ifade etmektedir.³⁷⁴

Nesefî, Ehl-i Sünnet'e göre kabir azabı, kabir suali, kabrin ölüyü sıkmasının hak olduğunu ifade etmektedir. Ölen kimsenin azabı kâfir ya da mümin olması fark etmeksizin kıyamete dek sürer. Sadece Ramazan ayında Hz. Peygamber'in hürmetine onlardan azap kaldırılır. Ruh her ne kadar cesetten ayrı da olsa bedenle beraber azap görür. Müminlerin muti olanları için kabir azabı yoktur, kabrin sıkması vardır. Asi olan müminler için ise kabir azabı ve kabir sıkması vardır. Cuma günü ve gecesi ondan kesilen azap kıyamete kadar geri dönmez. Kişi Cuma günü ölürse kabir azabı bir an sürer ve biter. Azap hem ruha hem de bedene olur. Ruh toprakla birleşir ve toprakla beraber azap görür. Buna da şu hadis delil getirilir: Resulullah (s.a.v.)'in Hz. Aişe'ye Münker ve Nekir'in suali ve kabir sıkmasının annenin çocuğunu sevmesi gibi olduğunun Münker ve Nekir'in sualinin de mümine, göze çekilen sürme gibi olduğunu belirttiği rivayettir.³⁷⁵

Nesefî, berzahtaki azap ve nimeti ise aklın kabul ettiğini, buna da uykuda ruhun bedenden çıkması halinde bile beden bir acı ya da rahatlık hissedebilmesinin delil olduğunu söylemektedir. Hatta kişi bazen uykuda konuşabilmektedir. Çünkü ruh ve beden bağlantılıdır. Uyku ve ölüm de benzerdir. Öldükten sonra bir acı ya da haz duyulması mümkündür. Hz. Peygamber'e ruh olmadığı halde kabirdeki cesedin nasıl acı duyabileceği sorulduğunda dış ağrısını örnek vermiştir. Ruh olmasa bile bedene bitişik olduğu için dış bazen elem hisseder. Yine *Onlara iki kez azap edeceğiz. Sonra da en büyük azaba atılacaklar.*³⁷⁶ ayeti de kabir azabının hak olduğunu göstermektedir. Burada iki azaptan maksat, dünya ve kabir azabıdır. Büyük azapla ise kıyamet azabı kastedilmektedir. *Sabah akşam ateşe arz edilecekler.*³⁷⁷ ayeti ve yine rivayete göre oğlu Hammâd, babası Ebû Hanife'ye kabir azabının hak olmasının delilini sorunca onun zikretmiş olduğu *Elbette zalimlere bundan önce de bir azap vardır.*³⁷⁸ ayeti de kabir azabının olduğunu göstermektedir. Burada cehennem azabından önce gelen kabir azabı anlatılmaktadır. Kabrin cennet bahçelerinden bir bahçe olması ya da cehennemden bir çukur

³⁷⁴Sa'düddîn et-Taftâzânî (ö. 792/1390), *Şerhu'l Akâid*, trc. Talha Hakan Alp, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017, s. 235,

³⁷⁵Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, s. 93.

³⁷⁶Tevbe, 9/101.

³⁷⁷Gâfir, 40/46.

³⁷⁸Tûr, 52/47.

olması kabir azabının gıybet, nemime ve bevl sebebiyle olmasına dair rivayetlerle de sabittir ki kabir azabı haktır. Mümin için caiz, kâfir için vaciptir.³⁷⁹

Kabir azabının varlığıyla ilgili Neseî'nin *Temhîd*'inde kendisinde demir sopalar bulunan meleklerin sorgulama yaptığına dair gelen rivayeti delil olarak zikrettiğini görmekteyiz. Hz. Ömer bu sorgulama esnasında aklının başında olup olmayacağını Hz. Peygamber'e sorduğunda olacağı cevabını almıştır. Bu hususta Hz. Peygamber'den gelen ve nesiller boyu aktarılan kabir azabından korunmakla alakalı dualar³⁸⁰ da göz ardı edilemez. Cehm ve Mutezile'den bazısının hayatı olmayana azap, sorgu ve hesabın olmasının mümkün olmayacağı gerekçesiyle kabir azabını reddetmeleri anlamsızdır. Allah'ın insanı azabı ve tadı hissedebileceği bir hayatla yeniden diriltmesi mümkündür. Ayrıca Allah'ın insanlara ruhunu iade edeceğine ya da ruhunu geri vermeden hayat bahşedeceğine dair kesin bir delilden bahsedemeyiz. O halde burada vukuf gerekir. Bir hayatın varlığı konusunda ise farklı görüşler söz konusudur. Neseî'ye göre hayatı olmayana azap edilemez. Zira hayat, ilmin varlığı için şarttır. Kerrâmiyye ve kurucusu olan Ebü'l-Hasan es-Sâlihî'nin, İmam Eş'arinin tespitine göre Mürcie'den olduğunu söylediği ancak Tehânevî'nin Mutezili bir fırka kabul ettiği Sâlihiyye fırkası, hayat olmadan da kabir azabının olabileceğini söylemektedir.³⁸¹

Neseî, peygamberlerin ruhlarının bedenlerinden çıktığını, cennette yiyip içtiklerini söylemektedir. Ona göre şehitlerin ruhları da böyledir ve yeşil kuşların içindedirler, rızıklandırılırlar.³⁸² Muti müminlerin ruhları cennete bakarlar, asi müminlerin ruhları ise yer ve gök arasındadır. Kâfirlerin ruhları ise cehennemde siyah kuşların içindedir. Ruhlar cesetlerle birleşir ve ruhun duyduğu azabı ceset de hisseder. Güneşin gökte olması ışığının da yerde olması gibi.³⁸³ Peygamberler, müminlerin çocukları, aşere-i mübeşşere için hesap, azap, kabir sorgusu yoktur. Enbiya ve sahabe için şöyle şöyle yaptın ve affedildin denilmek suretiyle arz hesabı vardır.³⁸⁴

Taftâzânî, Mutezile ve Rafiziyye'den kabir azabını inkâr edenlere cevaben; Allah'ın ölü kimsenin tüm parçaları olmasa da bazı parçalarına azabı ya da nimeti hissettirecek kadar bir hayat bahşetmesinin mümkün olduğunu, bunun için ruhun cesede iadesinin gerekli olmadığını,

³⁷⁹Neseî, *Bahrü'l-Kelâm*, s. 95, 96.

³⁸⁰Buhari, Cenaiz, 88; Müslim, Mesacid, 123, 124, 125.

³⁸¹Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd li-Kavâidit-Tevhîd: Tevhidin Esasları*, çev. Hülya Alper, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 131, 132.

³⁸²Âl-i İmran, 3/169, 170.

³⁸³Neseî, *a.g.e.*, s. 97.

³⁸⁴Neseî, *Bahrü'l-Kelâm*, s. 65, 66.

kabirde bir hareketlenmeye ya da ölüde azap izlerini görmeye de gerek olmadığını ifade etmektedir. Ölüm şekli ve yeri fark etmeksizin ölen kimsenin azap görmesi imkân dâhilindedir.³⁸⁵

Nesefî'nin, *Akâid*'inde berzahta kâfirlerin ve bir kısım asi müminin Allah'ın dilediği bir biçimde azap görmesinin, salih müminlerin nimete mazhar olmasının da sem'î delillerle sabit olduğunu belirttikten sonra Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*'inde meseleye dair şu açıklamaları yapmaktadır: Kabirde müminlere yapılacak azap onların asi olanlarıyla sınırlandırılmıştır. Çünkü aralarında Allah'ın azap etmeyi dilemedikleri de olacaktır. Kabirde sadece azaptan bahsetmek yerine salih kullar için mükâfatın olduğundan da bahsetmek isabetlidir. Çocuklar da kabirde bir hayat yaşayacak ve sorgulanacaktır. Buna da Hz. Peygamber'in bir çocuğun cenazesinde kabir azabından korunması için ona dua etmesini delil getirmiştir. Bazıları peygamberlerin de kabirde sorgulanacağını savunmuşlardır.³⁸⁶

Taftâzânî, berzah âleminin ve kabir azabının varlığına *Onlar, sabah akşam ateşe sunulurlar...*³⁸⁷ mealindeki ayetle *Günahları sebebiyle suda boğuldular ve peşinden de ateşe atıldılar...*³⁸⁸ mealindeki ayeti delil getirmiştir. Bununla beraber idrardan kaçınmamanın kabir azabına sebep olduğuna³⁸⁹ dair rivayet, “Müslüman kabirde sorguya çekildiği zaman, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Hz. Muhammed'in Allah'ın resûlü olduğuna şahitlik eder. İşte bu şahitlik, Kur'an'daki *Allah, kendisine iman edenleri hem dünyada hem de âhirette sağlamaştırır.*³⁹⁰ âyetinin işaret ettiği anlamdır.”³⁹¹ hadis-i şerifi, “Biriniz veya ölen kimse kabre konulunca simsiyah yüzü olan ve mavi gözlü iki melek ona gelir bunlardan birine Münker diğerine Nekîr denir...”³⁹² hadisi ve “Kabir, ya cennet bahçelerinden bir bahçe yahut cehennem çukurlarından bir çukurdur.”³⁹³ hadislerinin teker teker ele alındığında âhâd haberler olsa da birlikte değerlendirildiğinde manen mütevatir sayıldığını söylemektedir.³⁹⁴

³⁸⁵ Taftâzânî, *a.g.e.*, s. 237.

³⁸⁶ Sa'düddîn et-Taftâzânî (v. 792/1390), *Şerhu'l Akâid*, trc. Talha Hakan Alp, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017, s. 235, 236.

³⁸⁷ Mümin, 40/46.

³⁸⁸ Nuh, 71/25.

³⁸⁹ Buhari, Vudu', 55; İbn Mâce, Taharet, 26.

³⁹⁰ İbrahim, 14/27.

³⁹¹ Buhari, Cenaiz, 87; Müslim, Cennet, 73.

³⁹² Buhari, Cenaiz, 86.

³⁹³ Tirmizi, Kıyamet, 26.

³⁹⁴ Taftâzânî, *a.g.e.*, s. 236.

Özetle, İmam Mâtürîdî, Kur'an'da üç ayette açıkça geçen berzah kelimesini engel olarak tanımlamış *Yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır* ayetindeki berzahı ise ölümden sonra dünya ile ahiret arasındaki bir engel olarak görmüştür. Berzah ona göre ruhların farklı vaziyetlerde bulunacakları bir âlemdir. İnsanı beden, ruh ve nefs-i derrâkeden meydana gelen bir varlık olarak tanımlayan Mâtürîdî, berzah ile uykuyu her iki durumda da insandan nefs-i derrâkenin alınması yönüyle benzetmektedir. Daha sonra gelen Mâtürîdî geleneğin de bu fikirde olduğunu görmekteyiz. Her ne kadar berzahı bambaşka bir âlem olarak yorumlasa da Mâtürîdî'nin ayetler minvalinde bir kabir ahvâlini kabul ettiğini görmekteyiz. Berzahı kabir olarak tanımlamamış olsa da ayetlerin tefsirinden böyle bir manaya gidilmesi söz konusu olabilir. Genel anlamda berzahın ruhen idrak edilecek bir âlem olduğunu kabul etmekle beraber o, kabirlerdeki bedenlerin de nimet ve azabı bir miktar hissedebileceği görüşündedir.

SONUÇ

Dünyaya geldiği andan itibaren kendisi için takdir edilmiş ömrü yaşayan ve ecelini tamamlayan insan, her geçen gün yeni bir başlangıç olan ölüme bir adım daha yaklaşmaktadır. Ahiret hayatının varlığına olan inanç, kişinin ölüm denilen hakikati gündemine alarak Kur'an-ı Kerim ve sünnette belirtilen bir hayat tarzını benimsemesini kolaylaştırmaktadır. İslamiyet öncesi ve sonrasındaki mevcut rivayetler, toplumların uygulamalarıyla sonsuz bir hayata geçişin ilk aşaması olan ölüm ve kabir ahvâli ile ilgili pek çok bilgi bizlere aktarılmaktadır.

Ölüm ve sonrası, bazı ilkel topluluklarda bir tür cezalandırma ve korkutma yöntemi olan olağanüstü bir hal gibi görülse de pek çok kültür, gelenek ve dini öğretilerde ölüm hayattan bir parça olarak görülmüş, ölen kimse için kabirden itibaren yeni bir âleme geçileceğine inanılmıştır. Ölen kimsenin cesedinin toprağa gömülmesi, semavi dinlerde ve diğer bazı kültürlerde de mevcuttur. Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'den nakledilen kabrin nasıl olacağı, kişinin hangi aşamalardan geçerek kabre konulacağı, gömülen kimseye yapılacak telkin ve dualarla alakalı hadisler ve uygulamalar da göstermektedir ki İslam dini, eşref-i mahlûkat olarak yaratılan insanın ölüsüne de dirisine de kıymet vermektedir.

Bazı ayet ve hadisler incelendiğinde kabirde geçirilecek bir hayat olarak değerlendirilse de genel anlamda bir berzahın varlığına dair açık veya kapalı pek çok işarete rastlamaktayız. Berzah âleminin keyfiyetiyle alakalı net bir görüş ortaya konulamaması bir yana İslam âlimlerinin çoğunluğunun berzahı kabir olarak tanımlayıp ilgili hadislerden yola çıkarak kabirde bir hayatın var olduğu fikrini benimsediklerini söyleyebiliriz.

Berzah en genel manada engel demektir. İki şey arasında bulunan şeye de berzah denilmektedir. Bir terim olarak ele alındığında da sözlük manasından çok farklı olmayacak bir anlam taşıyan berzah, ölüm ile başlayan ve ahirete kadar sürecek olan bir dönemi ifade eder. Yani ölen kimsenin ahiret hayatına geçmesini engelleyen bir süreç, dünya ile ahiret arasında bulunan şey de denilebilir. Kur'an-ı Kerim'de iki yerde sözlük, bir yerde de terim manasında kullanılmıştır. Furkan ve Rahman surelerinde “biri tatlı diğeri tuzlu olan iki denizin karışmasını önleyen bir engel” manasında kullanılan berzahı İmam Mâtürîdî, Allah'ın lütfu ve kudretinin bir delili olarak açıklamaktadır. Terim manasında berzah, öldükten sonra ruhun kıyametin kopmasına kadar bulunacağı mahiyeti tam olarak bilinemeyen özel bir âlem olup çoğu kez beden kabirde bulunup ruhun berzahta yaşadığı elem ya da hazzı hissedeceği süreç olarak ifade edilmektedir.

Berzah âleminin varlığı fırkalar tarafından tartışılmıştır. Burada berzahın daha çok kabir ahvâli şeklinde yorumlanması da göz önünde bulundurularak erken dönem kaynakları incelendiğinde Cehmiyye, Mutezile ve Haricilerden berzah, sual, azap ve nimeti inkâr edenlerin olduğuna dair bilgilere rastlanmaktadır. Sonraki dönem Mutezili kaynaklar değerlendirildiğinde Dırâr b. Amr hariç tutularak genel anlamda Mutezile'nin berzah âleminin varlığını inkâr etmediği kayıtlara geçmektedir. Genel hatlarıyla ortaya atılan görüşlere baktığımızda farklı bir nitelikte kabirde yaşanacağı iddia edilen bir berzah âleminin olmadığını iddia edenler olduğu gibi bunu ispat edenler de vardır. Ancak asıl ayrışmanın berzahın varlığından ziyade keyfiyeti hususunda olduğu görülmektedir.

Berzahta bir azap ya da nimetin olmadığını savunan gruplardan; Cehmiyye, Mutezile, Hariciyye, Neccariyye, Kerramiye vb. grupların erken dönem kaynaklarında ismen anıldığını görmekteyiz. Mutezile'den Dırâr istisna edilirse diğerlerinin çoğunluğunun kabirde bir hayatın, nimet ve azabın, sorgulamanın olduğunu kabul ettikleri tespit edilmektedir. Burada da fikri ayrılımların temelinde berzahtaki nimet ve azabın ruha mı bedene mi yoksa her ikisine mi olduğu hususunun yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ebû Hanife, bazı Mâtürîdî ve Selefi âlimler, berzah âlemindeki nimet veya azabın hem beden hem de ruhen hissedileceğini ifade etmektedirler. Ebû Mansur el-Mâtürîdî, İbn Hazm, Gazzali gibi âlimler berzahtaki azap veya nimetin ruha olacağı fikrindedirler. Onlar ruhun berzahta ahiret hayatındaki, yerini görmesini insanın rüya görmesi ile bağdaştırmaktadırlar. İmam Mâtürîdî, ilk sûrun üflenmesi ile bütün canlıların öleceği dünya hayatının son bulup kabir hayatının başlayacağı, sûra ikinci üfleme ile de ruhların bedenlerine yeniden iade edileceği görüşündedir.³⁹⁵ İki sûrun arasında bir berzah âleminin olacağını³⁹⁶ belirten Mâtürîdî, sûrun mahiyetinin ise tam olarak bilinemeyeceği³⁹⁷ kanısındadır. İkinci surun üfürülmesiyle meydana gelecek haşir de yine hem beden hem de ruhen gerçekleşecektir. Mutezile, Eş'ari ve Bâkılânî ise ruhun bedenden çıkması ile fena bulacağı görüşündedirler.

Âlimler gerek ilgili ayetlerden ve gerek de bazı rivayetlerden uyku ile berzah âlemi arasında benzerlik olduğu fikrindedirler. Bir kısmı insanlar uykudayken ruhun bedenden ayrıldığını savunurken İmam Mâtürîdî'nin de içerisinde olduğu bazı âlimler ise uyku sırasında

³⁹⁵ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 16, s. 70.

³⁹⁶ Mâtürîdî, *a.g.e.*, c. 5, s. 125.

³⁹⁷ Aynı yer.

da canlılık devam ettiğine göre ruhun bedenle beraber bulunduğunu ancak idrak edici nefsin alındığı görüşündedirler. Burada bir ruh ve nefis ayrımının yapıldığı söylenebilir.

İmam Mâtürîdî, berzah âleminin ölüm ve kıyametin kopması arasında daha çok ruhları ilgilendiren farklı mahiyette bir âlem olduğunu belirtmenin yanında Kur'an'dan ve sünnetten delillerle kabir ahvâli, kabir sorgusu, nimet ve azabın varlığının da mümkün olabileceğine işaret etmektedir.

Berzadaki nimet ve azabın ruhen mi yoksa bedenlen mi idrak edileceği mevzusu ise tartışmalıdır. Berzah âleminde ruhların makamları ölen kişinin vaziyetine göre farklılık arz eder. Ruhun mahiyeti konusunda farklı fikirler ileri sürülmüştür. Mâtürîdî, gaybi meselelerde sahih nasların vermiş olduğu bilgilerle iktifa edip yorum yapılamamasının daha uygun olduğunu belirtmektedir. Ancak ilgili ayet ve rivayetleri değerlendirmelerinden Mâtürîdî'nin berzah âleminin ruhen idrak edileceğini bir ihtimal kabul ettiği de anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî'nin ve Mâtürîdiyye'nin önde gelen âlimlerinin ayetlerden ve bahsedilen bazı rivayetlere yapmış oldukları yorumlardan yola çıkılarak berzah âlemi ve uyku halinin benzetildiği görülmektedir. Zaten insanlar arasında da uyku için 'yarı ölüm' denildiğine sıkça rastlamaktayız. İmam Mâtürîdî, uyku halinde de berzahta da nefs-i derrâke diye tanımladığı bilici, idrak edici nefsin insandan alındığını ifade etmektedir. Aralarında şöyle bir fark vardır: Uyku halinde ruh bedeni terk etmemiştir. Zira uykuda kişide canlılık devam etmektedir. Ancak ölüm halinde ruh da alınmıştır. Beden cansız bir vaziyettir. Nefs-i derrâkenin hissettiği elem ve hazzı uyku halinde bedenin bazı şeyleri hissedebilmesi misali, ölüm halinde de beden hisseder. Ruhu, idrak edici ve bilici hakikati olarak gören İmam Mâtürîdî, berzah âleminin ruha yönelik olduğunu ifade etmekle beraber azap ve nimetin nefs-i derrâke tarafından hissedildiğini ve bedenin de bu durumdan etkilenmesinin mümkün olduğunu belirtmektedir. Bu fikir ise berzah âleminin hem bedenlen hem de ruhen hissedilebilecek nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî'nin ve Mâtürîdiyye'nin genel anlamda bir berzah âleminin varlığını, Münker-Nekir sorgulamalarını, azap ve nimetle karşılaşmayı hak kabul ettiğini görmekteyiz. Özellikle bazı ayetlerin delâletiyle kabirde bir hayat olabileceği fikrine yakın durması da ölenlerin çoğunun kabre defnedilmesinden kaynaklı olup Allah'ın dilerse berzahta ruha tattırdığı azap ya da nimeti kabirde yer alan bedene hissettirmesinin de mümkün olabileceği inancına dayanmaktadır. Bu, hadisın ifadesiyle ruh taşımayan dışın ağrması ya da rüyada ruhun hallerini bedenin de bir miktar hissedebilmesi durumları gibidir.

Berzah âleminin varlığı, keyfiyetini tam olarak bilemesek de genel kabüle göre ahiretteki büyük ve esas hesaptan önce de bir sorgulamanın, nimet ya da azabın var olabileceği bilincine sahip olmak, kişinin gayba olan imanını arttırmanın yanı sıra ahiret hayatına hazırlıklı olmak adına dünyadaki yaşamını çok daha verimli ve kaliteli geçirme arzusu uyandırması açısından değerlendirildiğinde önem arz etmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki berzah âlemi ve kabir ahvaline dair bilgiler, aklın ulaşmakta aciz kalacağı gaybî meselelerden olduğu için İmam Mâtürîdî gibi pek çok âlimin de görüşlerine binaen bizler de bu konularda nihai mâlumat ve hükmü Allah’a havale ederek sahih naslar ile yetinme taraftarıyız. Başarıya ulaştıracak olan ise yalnızca Allah’tır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdûlbâkî, Muhammed Fuâd, *Mu'cemü'l-Müfehres li elfâzi'l- Kur'ânî'l Kerîm*, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1984.

Abdurrezzâk, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-Şan'ânî (ö.211/827), *el-Muşannef*, nşr. Hâbîbu'r-Raḥmân el-A'zamî, I-XI, Beyrût 1403.

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdillâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *el-Musned*, nşr. Şu'ayb el-'Arnavût 'Âdil Murşid v.dğr., 1421/2001.

Akbaş, Muhsin, "Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", İzmir: *D.E.Ü. İlahiyat Fakaltesi Dergisi*, 2002, sayı: 15, 37-60.

Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, I-VI.

Bebek, Adil, "Sûr", *DİA*, XXXVII, 533, 534.

Bebek, Adil, "Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sayı: 19, 5-41.

Bowker, John, İslam'da Ölüm Anlayışı, çev. Adnan Bülent Baloğlu ve Murat Yıldız, İzmir: *D.E.Ü. ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995, sayı: 9, 363-390.

Budge, E.A. Wallis, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, çev. Rengin Ekiz, İzmir: Ege Meta Yayınları, 2001.

Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte (Muhtasar Tercüme ve Şerhi)*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1988, I-XVIII.

Coşkun, İbrahim, "Fahreddin er-Râzî'ye Göre Nefs(Ruh)in Mahiyeti ve Ölüm Sonrası Durumu", *Dicle Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Yayınları*, Diyarbakır, 2005, c. 7, sayı: 2, 1-17.

Demir, Osman Nuri, "İmam Mâtürîdî'de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine Bir İnceleme", *Kader Dergisi*, İstanbul, 2019, c. 17, sayı: 1, 228-254.

Demirci, Kürşat, "Kabir", *DİA*, XXIV, 33-38.

Ebû ‘Abdirrahmân, ‘Abdullâh b. Mubârek b. Vâdîh et-Turkî (ö.181/798), *ez-Zuhd ve'r-Rekâik l'ibni'l-Mubârek ve'z-Zuhd li Nu‘aym b. Hammâd*, nşr. Hâbüburrahmân el-‘A‘zamî, Beyrût.

Ebû Bekir, ‘Abdullâh b. Muhammed b. ‘Ubeyd b. Sufyân el-Kureşî (ö.281/894), *el-Kubûr*, nşr. Târih Muhammed Seklevî‘ el-‘Amûd, I, 1420/2000,

Ebû Bekr, Muhammed b. ‘Uzeyr el-‘Uzeyrî es-Sicistânî (ö.330/942), *Ğarîbu'l-Kur‘ân*, nşr. Muhammed Edîb ‘Abdulvâhid, Suriye 1416/1995.

Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-‘Eş‘âs b. İshâk b. Beşîr el-‘Ezdî es-Sicistânî (ö.275/889), *es-Sunen*, nşr. Şu‘ayb el-‘Arnavût, Muhammed Kâmil Kârabellî, I-VII, 1430/2009.

Ebû Hâtîm er-Râzî, Muhammed b. İdrîs b. el-Munzir b. Dâvûd b. Mehrân el-Hanzâlî er-Râzî (ö.277/891), *ez-Zuhd*, nşr. Munzir Selîm Maḥmûd ed-Dûmî, I, Riyâd 1421/2000.

Ebû Muhammed er-Rib‘î, ‘Abdullâh b. Aḥmed b. Rabî‘a (ö.329/941), *Muntekâ min Aḥbâri'l-Esma‘î (İntikâ‘: ed-Diyâ‘u'l-Maḥdisî)*, nşr. Muhammed Muṭî‘ el-Hâfız, I, 1987.

Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. 460), *et-Temhîd fî Beyâni't-Tevhîd*, thk. Ömür Türkmen, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Ebû Zur‘a er-Râzî, Ebû Zur‘a ‘Ubeydullâh b. ‘Abdu'l-Kerîm b. Yezîd b. Ferrûh el-Maḥzûmî bi'l-velâ‘i er-Râzî (ö.264/878), *Ebû Zur‘a er-Râzî ve Cuhûdehû fî's-Sunneti'n-Nebeviyye*, I-III, el-Medînetu'n-Nebeviyye ‘el-Memleketu'l-‘Arabiyye es-Su‘udiyye 1402/1982.

Ebû'l-Hasen el-Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn: İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Dalkılıç ve Aydın, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.

Ebu'l-Hüseyn, Muhammed b. Aḥmed el-Malaṭî el-‘Asḥalânî (ö.377/988), *et-Tenbîh ve'r-Redd ‘alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bide‘*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevşerî, Mısır.

Ebü'l-Kâsım, Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur‘ân*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.

Egemen, Bedi Ziya, “Ölüm Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Yıllık)*, 1963.

el-Belhî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud (ö. 319), *Kitâbu'l-Makâlât*, thk. Râcih Kürdî ve Abdülhamid Kürdî, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.

el-Beyhaqî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Husrevcerdî el-Hurâsânî (ö.458/1066), *Kitâbu'z-Zuhdi'l-Kebîr*, nşr. 'Âmir Ahmed Hadar, I, Beyrût 1996.

el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. 'Amr b. 'Abdulhâlîk b. Hallâd el'İtkî (ö.292/905), *el-Baḥru'z-Zeḥḥâr*, nşr. Maḥfûzurrahmân Zeynullâh (I-IX); 'Adil b. Sa'd (X-XVII); Şabrî 'Abdulhâlîk eş-Şâfi'î (XVIII), I-XVIII, Medîne 1988/2009.

el-Buḥârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmail b. İbrâhîm (ö.256/870), *Şaḥîḥu'l-Buḥârî = el-Câmi'u'l-Musnedu's-Şaḥîḥu'l-Muḥtasar min 'Umûri Resûlillah ve Sunenihi ve 'Eyyâmihi*, nşr. Muḥammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır, I-IX, 1422/2001.

el-Buḥârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmail b. İbrâhîm, *Saḥîḥ-i Buhârî ve Tercemesi*, trc. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1988.

el-Ehvany, Ahmet Foad, "Ruh Konusu Üzerine Bir Makale", çev. Vahdettin Başçı ve Ruhattin Yazzoğlu, *Atatürk Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1995, 227-232.

el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet: Eş'arî Akaidi*, trc. Ramazan Biçer, Gelenek Yayınları, 2010,

el-Ferahidi, Halil b. Ahmed (ö. 175), *Tertîbu Kitâbi'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzumi, Munazzamatül Evkaf ve'l Umuru'l Hayriyye, 1414, c. 1

el-Hakîm et-Tirmîzî, Ebû 'Abdillâh el-Hakîm et-Tirmîzî Muḥammed b. 'Alî b. el-Hasan b. Bişr el-Hakîm et-Tirmîzî (ö.285/898), *Nevâdiru'l-Usûl fî Ehâdişi'r-Rasûl (s.a.v)*, nşr. 'Abdurrahmân 'Amîre, I-IV, Beyrût.

el-İsfahânî, el-Hüseyn b. Muhammed el- Ma 'ruf bi'r-Râgıp, *el-Müfredât fî ğarîbi'l- Kur'an*, nşr. Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud e.s-Semerkindî, *Te'vilâtü'l Kur'an Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu ve dğr., Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, I-XVIII.

el-Muḥâsibî, Ebû ‘Abdillâh el-Ḥârîs b. Esed (ö.243/858), *Âdâbu'n-Nufûs - Muḥâsibî*, nşr. ‘Abdu'l-Ḳâdir Aḥmed ‘Aṭâ, I, Beyrût.

Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam v.dğr., İstanbul: Feza Yayıncılık, I-X.

en-Nehhas, Ebû Ca‘fer Aḥmed b. Muḥammed b. İsmail el-Murâdî en-Naḥvî (ö.338/950), *Me‘âni'l-Ḳur‘ân*, nşr. Muḥammed ‘Alî eş-Şâbûnî, 1409, s. 437, 438.

en-Nesefî, Ebû'l-Muin Meymûn ibn Muhammed, *Bahrü'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm*, trc. İsmail Hakkı Uca ve Mustafa Akdedeoğulları, Konya: Can Kitabevi, tsz.

....., *Kitâbü't-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhîd: Tevhidin Esasları*, çev. Hülya Alper, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, trc. Suat Yıldırım ve dğr, Ankara: Akçağ Yayınları, 1993, I-XXIII.

er-Râzî, Muḥammed b. İdrîs b. el-Munẓir b. Dâvûd b. Mehrân el-Ḥanzalî (ö.277/891), *ez-Zuhd*, nşr. Munẓir Selîm Maḥmûd ed-Dûmî, I, Riyâḍ 1421/2000,

et-Taftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ud b. Amr (v. 792/1390), *Şerhu'l Akâid*, trc. Talha Hakan Alp, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.

et-Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısırî (ö.321/933), *Şerhu Muşkili'l-Âsâr*, nşr. Şu‘ayb el-Arnâvût, I-XVI, 1415/1994.

et-Tehânevî, Muhammed Eşref Ali, *el-İntibâhâtü'l-Müfide fi Halli'l-İştibâhâtü'l-Cedîde*, çev. Nuru'l-Beşir Muhammed Nuru'l-Hak, Mektebetu Daru'l-Ulum, 1429 (h).

et-Tirmizi, İmâmu'l Hâfız Ebî İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâle Ma‘ruf, Daru'l Ğarbi'l-İslâmî, 1996, II.

Gökçe, Cüneyt, “Berzah”, *DİA*, V, 525.

Gölcük, Şerafeddin, *İslâm Akâidi*, İstanbul: Esra Yayınları, 1997.

Günay, Hacı Mehmet, “Telkin”, *DİA*, XL, 404-406.

Gürkan ve dğr., “Ölüm”, *DİA*, XXXIV, 32-34.

Has, Kenan, “Dinler Tarihi Perspektifinden Tartışmalı Bir Kavram; Reenkarnasyon”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2004, cilt. 17, sayı: 4, 390-400.

Hatipoğlu, Haydar, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983, I-X.

Hennâd b. es-Serî, Bekr b. Şebber b. Şa‘fûk b. ‘Amr b. Zirâre b. ‘Ads b. Zeyd et-Temîmî ed-Dârimî el-Kûfî (243/858), *ez-Zühd*, nşr. ‘Abdurrahman ‘Abd el-Cebbâr el-Ferîvâî, I-II, Kûveyt 1406.

İbn Düreyd,¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 321), *Kitâbu Cemhereti’l-Luga*, nşr. Dâru Sadır, Haydarâbâd, 1345, III.

İbn Ebî’l-Dunyâ, Ebû Bekir ‘Abdullâh b. Muḥammed b. ‘Ubeyd b. Sufyân el-Ḳureşî (ö.281/894), *el-Ahvâl*, nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, I, Mısır 1413H.

....., Ebû Bekir ‘Abdullâh b. Muḥammed b. ‘Ubeyd b. Sufyân el-Ḳureşî (ö.281/894), *el-Ḳinâ‘a ve’t-Te‘affuf*, I, Beyrût 1413/1993.

....., Ebû Bekir ‘Abdullâh b. Muḥammed b. ‘Ubeyd b. Sufyân el-Ḳureşî (ö.281/894), *el-Ḳubûr*, nşr. Ṭâriḳ Muḥammed Seklevî ‘el-‘Amûd, I, 1420/2000.

....., Ebû Bekir ‘Abdullâh b. Muḥammed b. ‘Ubeyd b. Sufyân el-Ḳureşî (ö.281/894), *ez-Zuhd*, I, Dimeşk 1420/1999.

....., Ebû Bekir ‘Abdullâh b. Muḥammed b. ‘Ubeyd b. Sufyân el-Ḳureşî (ö.281/894), *Ḳemmu’d-Dunyâ*, I, 1414/1993.

İbn Fâris, Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya (ö. 395), *Mu‘cemü Mekâyîsi’l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır: Şerike Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Yâmî el-Halebî ve Evlâduh, 1969, I.

İbn Hakîm es-Semerkindî, *İslâm İnançları ve Ehli Sünnet Yolu (Es-Sevâd’ül-A‘zam)*, çev. Ali Vehbi Cengiz, Ankara: Eser Matbaa, 1975.

İbn Hazm (ö. 1064), *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, c. I-III.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitâbu'r-Ruh*, çev. Şaban Haku, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmail b. Kesîr ed-Dımaşkî (ö.774/1373) *Tefsîru İbn Kesîr*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Dersaadet, I-III.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), *Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs*, I, 1420/1999.

İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Ğazvînî (ö.273/887), *es-Sunen*, nşr. Muhammed Fuâd 'Abdübâkî, I-II.

İbn Teymiyye, Takıyyu'd-din Ahmed (ö. 728), *Akidetu'l-Vasitiyye: Vasitiyye Akidesi*, trc. Heyet, İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996.

İbnu'l-Ca'd, 'Alî İbnu'l-Ca'd b. 'Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî (ö.230/845), *el-Musned*, nşr. 'Âmir Aḥmed Ḥaydar, Beyrût 1410/1990.

İbnu'l-Esîr, Mecdüddîn Ebû's-Saâdât el-Mübarek b. Muhammed b. Muhammed ibn Abdi'l-Kerim eş-Şeybânî el-Cezerî (ö.606), *en-Nihâye fî Ġârîbi'l-Hadis ve'l Eser*, Beyrut, el-Mektebetü'l Ameliyye, 1399/1979.

İbnu'l-Mubârek, Ebû 'Abdirrahmân 'Abdullâh b. Mubârek b. Vâdîh et-Turkî (ö.181/798), *ez-Zuhd ve'r-Reḳâik l'ibni'l-Mubârek ve'z-Zuhd li Nu'aym b. Ḥammâd*, nşr. Ḥabîburrahmân el-'A'zamî, Beyrût.

İmam Taberî, *Taberî Tefsiri*, trc. Mehmet Keskin, İstanbul: Ümit Yayıncılık, 1995, I-VI.

İvâd Mahmud İvâd Sâlim, *Akidetu'l İmami's-Subkî ve Mevkifuhu min Mûteahhiris's-Selefiyye ve'l-Mu'tezile* (doktora tezi), nşr. Daru'l-İmami'r-Râzî, 2017,

Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı)*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013

Karaman, Hayreddin v.dğr., *Kur'an Yolu (Türkçe Meal ve Tefsir)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008, I-V.

Koçar, Musa, "Mâtürîdî'nin Kur'an'da Yer Alan Ruh Kavramına Yükllediği Anlamlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sayı: 16, 57-68.

Ma‘mer b. el-Mu‘ennâ et-Teymî el-Ba‘rî (ö.209/825), *Mecâzu'l-‘Kur‘ân*, nşr. Muhammed Fuâd Sezgin, Kâhire 1381/1961.

Mevdûdî, Ebu‘l A‘lâ *Tefhîmu‘l Kur‘an* (*Kur‘an‘ın Anlamı ve Tefsiri*), İstanbul: İnsan Yayınları, 1986, I-VI.

Muhammed Abdurrahim, *Tefsîru‘l Hasani‘l Basrî*, Mısır: Dâru‘l Hadîs, II.

Muhammed b. Salih el-Üseymin, *El-Akidetu‘l-Vasıtiyye ve Şerhi*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Guraba Yayınları, 2010.

Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666), *Muhtârü‘s-Sihâh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1414.

Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru‘l İmam Mücahid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebû‘n-Nebîl, Birleşik Arap Emirlikleri, T.siz.

Orman, İsmail, “Türbe”, *DİA*, XLI, 464-466.

Öztürk, Abdülvehhab, *Bütün Dualar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.

Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Şener, Mehmet, “Kabir”, *DİA*, XXIV, 35-37.

Toprak, Süleyman, “Haşır”, *DİA*, XVI, 416, 417.

Toprak, Süleyman, “Münker ve Nekir”, *DİA*, XXXII, 14, 15.

Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*, İstanbul: Esra Yayınları, 1994.

Toprak, Süleyman, “Sual”, *DİA*, XXXVII, 446.

Tunç, Cihat, “Ecel”, *DİA*, X, 380-382.

Uludağ, Süleyman, “Nefis”, *DİA*, XXXII, 526-529.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Bezm-i Elest”, *DİA*, VI, 106-108.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Mâtürîdiyye”, *DİA*, XXVIII, 165-175.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Ruh”, *DİA*, XXXV, 187-192.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Teveşül”, *DİA*, XLI, 6-8.

Yıkma, Yusuf, “Ruhun Yeniden Dirilmesi Unsuru Üzerinden Zerdüştlük–Yahudilik Etkileşimi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2017, sayı: 11, 149-158.

Zuhayli, Vehbe, *et-Tefsirü'l-Münir*, Risale Yayınları, çev. Nureddin Yıldız v.dğr., I-XV.

